

Гүлайым Уурсова

**КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА
АДАБИЯТЫ САБАГЫ
БОЮНЧА ОКУП ТҮШҮНҮҮ
ТЕКСТТЕРИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНЕ КАРАШТУУ
МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

Гүлайым Уурсова

**КЫРГЫЗ ТИЛИ ЖАНА АДАБИЯТЫ
САБАГЫ БОЮНЧА
ОКУП ТҮШҮНҮҮ ТЕКСТТЕРИ**

**Мамлекеттик башкаруу
адистиги үчүн, В2 деңгээли**

Бишкек, 2021

УДК 821.512:821.51.0

ББК 83.3 Ки

У 73

Рецензиялагандар:

В.С. Акматова – ф.и.д., профессор

Ч. Хидирова – ф.и.к., доцент

У73 Урусова Г. Кыргыз тили жана адабияты сабагы боюнча окуп түшүнүү тексттери. – Б.: 2021. – 132 б.

ISBN 978-9967-486-34-8

Бул китепте кыргыз тили жана адабият сабагы боюнча окуп түшүнүүгө арналган ар кандай мазмундагы тексттер берилген. Тексттер студенттердин кыргыз тилин мыкты өздөштүрүүсүнө, сөз байлыгынын өсүүсүнө көмөкчү болот.

УДК 821.512:821.51.0

ББК 83.3 Ки

© Г. Урусова, 2021

БАШ СӨЗ

Кыргыз тили кыргыз элинин улуттук жана мамлекеттик тили катары кыргыздын руханий дөөлөттөрүнүн, маданиятынын туу чокусу болуп саналат. Эне тилсиз коомдук саясий турмушта улуттук дөөлөттөрдү калыбына келтирүү мүмкүн эмес. Эне тилин сүйүүгө, ыйык тутууга, урматтоого, үйрөнүүгө жоопкерчиликтүү, аң-сезимдүү мамиле жасаган инсанды тарбиялоо бүгүнкү күндөгү билим берүүнүн негизги өзөгүн түзөт.

Кыргыз тили мамлекеттик тил катары коомубуздун бардык чөйрөлөрүндө активдүү пикир алышуунун куралына айланды. Азыркы учур кыргыз тилин үйрөнүүгө карата жаңыча мамилени талап кылат. Ушундан улам КРнын Президентинин мамлекеттик тилди өнүктүрүүнү өз көзөмөлүнө алып, кескин иш-чараларды жүргүзүүнү талап кылган 2013-жылдын 1-июнунда чыгарган Жарлыгы учур талабына үндөш чыккан жарлык. Учурда өлкөдө буга байланыштуу иштердин жүрүп жаткандыгы сезилүүдө. КРнын Билим берүү жана илим министирлиги Президенттин жарлыгын иш жүзүнө ашыруу максатында билим берүү кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектепти бүтүрүшкөн ЖОЖдун студенттерине эне тилин терең окутууга негиз түзгөн буйругун чыгарды (№ 556 / 1. 2013-жыл, 28-август). Кыргыз мектебин бүтүргөн студенттерге кыргыз тилин окутууда сүйлөө маданиятын калыптандыруу, логикалык

жактан ырааттуу сүйлөө, лексикасын байытуу, грамматикалык жактан сабаттуу жаза билүү, иш кагаздарын туура жазууга үйрөтүү, адистик боюнча алган билимдерин тереңдетүүгө багыттоо маселенин актуалдуулугун аныктайт.

Тил бул белгилүү бир гана сөз түркүмдөрдүн жыйындысы эмес, ал кыргыз тилинде пикирлешип жаткан адамдардын кепти туура жана жеткиликтүү түшүнүп кабылдоосун да камсыз кылууга милдеттүү байланыш куралы болуп эсептелет. Ошондуктан тилдин негизги грамматикалык түзүлүшү – сөз, сүйлөм, же лексика, морфология, синтаксис – толугу менен өз ара пикирлешүүгө коммуникациянын предмети катары кириши керек. ЖОЖдо кыргыз тилин окутуп-үйрөтүүнүн максаты - студенттерди тилдик мыйзамдарды гана эмес, жалпы адамзатка мүнөздүү адеп-ахлакка, эстетикалык-интеллектуалдык, ишкердик сапаттарга, көндүмдөргө ээ кылуу, өлкөнүн эртеңки ээлерин даярдоо болуп саналат.

Кыргыз тилин билүү – ар бир жарандын атуулдук парзы, маектешүү, баарлашуу, сүйлөшүүнүн, пикир алышуунун, оозеки, жазуу байланыштуу кебинин, кеп ишмердүүлүгүнүн, кеп маданиятынын, кырдаал, шартка ылайык орундуу, туура, так, далилдүү, негиздүү сүйлөшө билүүнүн этикетине, ал аркылуу коомдук турмушка аралашып (социалдашып) коомдун, мамлекеттин өнүгүүсүнө белгилүү өлчөмдө салым кошо алуу маселеси колго алынганда гана оң натыйжа чыгара алабыз. Чыгармачылык маанайда өтүлгөн сабакта студенттерди жалпы адамзатка мүнөздүү адеп-ахлакка, эстетикалык-интеллектуалдык, ишкердик сапаттарга, көндүмдөргө ээ кылуу, өлкөнүн эртеңки ээлерин даярдоо бүгүнкү күндө абдан актуалдуу.

Кыргыз тили боюнча: тилдин фонетикалык-лексикалык табиятын, грамматикалык, стилдик касиетин, коомдук-социалдык чөйрөдө колдонмо өзгөчөлүктөрүн, башка тилдерден болгон айырмачылыгын, которулуш бирдиктерин, эл аралык байланыштагы эквиваленттери менен салыштырып айырмалоо белгилерин, кесиптик лексиканын курамын толук өздөштүрүү;

Кыргыз адабияты боюнча: улуттук адабиятты өздөштүрүүдө минимум чек кыргыз адабияттын көчмөн цивилизацияга тиешелүү белгилерин ар бир студент өз алдынча түшүнүп, аны азыркы дүйнөлүк адабий баалуулуктар менен салыштырып баа бере билүүгө жана кыргыз элине таандык көркөм-адабий чыгарманын мазмунунда берилген идеялык-эстетикалык дөөлөттөрдү өз алдынча талдап, анын эстетикалык наркын жарандык коомдо башкаларга жеткире билүүсү.

Аталган дисциплиналарды окутуу тилдик-кептик, коммуникативдик жана маданият таанытуучулук компетенцияларды калыптандырат.

Окутуу каражаттары аудиовизуалдык технологияга негизделет. Ал интерактивдүү жана аудио, видео, компьютердик материалдар менен жабдылат.

1. ЖАЛПЫ ТЕКСТТЕР

Кыргыз Республикасы

Кыргыздар биздин доорго чейинки 201-жылдан 1993-жылга чейин “өздөрүнүн” эркин мамлекетин түзүүнү эңсеп, күрөшүп келишкен. 1855-1876-жылдарда кыргыздардын көздөгөнү ишке ашаарына аз калса да, Орусияга (ыктыярдуу жана куралдуу күч менен), анан мурунку СССРге кошулушу ал идеяны XX кылымдын акырына чейин сүрүп салган.

Изилдөөчүлөр белгилешкендей, орто кылымдарда кыргыздар Енисейде (Эне-Сай) IX кылымда Байкалдан Тянь-Шанга чейинки бүтүндөй Борбордук Азияны көзөмөлдөп турган, маданияты өнүккөн кубаттуу мамлекетти түзүшкөн. Кыргыздын уруу башчылары (Кубат Бий, Ормон хан) кыргыз мамлекетин түзүүгө көп аракеттенишкен. Үстүбүздөгү кылымдын 20-жылдарында Орто Азия федерациясын түзүү идеясы сунуш кылынган.

Акыры келип 1993-жылдын 5-майында эгемендүү, демократиялык мамлекет катары Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясы кабыл алынды. Анын преамбуласында “Биз, Кыргызстандын эли, кыргыздардын улуттук жаңырышын, кыргыздар менен биргелешип Кыргызстандын элин түзгөн бардык улут өкүлдөрүнүн мүдөөлөрүн коргоону жана өркүндөтүүнү камсыз кылууга умтулуп, ата-бабалардын биримдикте, тынчтыкта, ынтымакта жаша деген осуятын аткарып...ушул Конституцияны кабыл алабыз” деп так айтылган.

Азыркы дүйнөлүк тажрыйбаны талдоо мамлекеттик бийлик күчтүү болсо гана базар экономикасына өтүүгө мүмкүн

экендигин күбөлөп турат. Анткени мамлекет – бул таптык коомдогу өз эркин ишке ашыруунун кебелбес каражаттары – өкүмчүлүктүү системасы, аткарып-буйрук берүүчү жана көзөмөлдөө-текшерүүчү органдары, сот системасы, мамлекеттик коопсуздук кызматы, куралдуу күчтөрү жана башка системасы бар саясий уюм.

Кыргызстан жаңы мамлекет катары 1991-жылдын 8-декабрындагы КМШ түзүү жөнүндөгү Макулдашууга ылайык эл аралык укук субъектиси жана геосаясат чындыгы катары күнү бүткөн мурунку СССРдин бөлүнүшүнүн натыйжасында пайда болду.

Мамлекеттердин функциялары өз ара тыгыз байланышта болгон ички жана тышкы функцияларга бөлүнөт.

Кыргызстандын ички функциялары. Эл бийлигин камсыздоо функциясы. Кыргызстандын эли “Эрктүүлүктүн ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийлигинин бирден-бир туткасы...Эл шайлаган Жогорку Кеңеш жана Президент гана Кыргызстандын элинин атынан сүйлөөгө укуктуу”, деп айтылат Конституциянын 1-беренесинде.

Экономикалык функциялары. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү бюджетти иштеп чыгып, аны Жогорку Кеңештин кароосуна коет жана анын аткарылышын камсыздайт: бюджет, финансы, салык жана баа саясатын жүргүзөт: мамлекеттик мүлктү башкарууну уюштурат жана ишке ашырат (Конституциянын 73-беренеси). Республикалык бюджет Өкмөттүн сунушу менен Жогорку Кеңеш тарабынан бекитилет.

Социалдык функциялары. Кыргыз Республикасында кары-картаңдарды, ооруп калганда жана эмгекке жараксыз

болгондо, багар-көрөөр адамынан айрылганда мамлекеттин эсебинен социалдык камсыздоо кепилине алынат.

Экологиялык функциялары. Кыргыз Республикасынын жарандары жашоосунда саламаттыгына жагымдуу жана ыңгайлуу айлана-чөйрөдөн, жаратылыштан пайдаланууга укуктуу, ошондой эле жаратылышты пайдалануу тармагындагы аракеттерден улам саламаттыгына келтирилген зыяндын ордун толтуруп алууга укуктуу.

Граждандардын укугу менен эркиндигин коргоо, мыйзамдуулук менен укук тартибин камсыздоо функциялары. Кыргыз Республикасында адамдын бедел-баркы ыйык жана кол тийгис. Адамдын негизги укугу менен эркиндиги төрөлгөндө эле кошо жаралат. Алар ыйык, ажыраткыс жана кимдир бирөөлөрдүн карасанатай аракетинен мыйзам, сот аркылуу корголо турган укугу жана эркиндиги катары таанылат.

Жалпы адамзаттык норма менен принциптерге берилгендик жөнүндө жоболор жаңылык болуп саналат. Эгерде мурда адам укугу мамлекеттик ички жөнгө салуу объектиси болсо, азыр республикада адамдын негизги укугу менен эркиндиги эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери менен нормаларына, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеш тарабынан ратификацияланган адам укугу маселеси боюнча мамлекеттер аралык келишимдер менен макулдашууларга ылайык таанылып, кепилдикке алынат.

Кыргызстандын тышкы функциялары. Дүйнөлүк экономикага интеграция. Конституцияда “Биз, Кыргызстандын эли калайыкка татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылуу үчүн

экономиканы...өнүктүрүүгө чечкиндүү белсенебиз” деп баса белгиленген.

Коргонуу функциялары. Кыргызстандын куралдуу күчтөрү өзүн-өзү коргоо жана коргонууга жетишерлик принциптерине ылайык куралат.

Ошондой эле мамлекеттер аралык тартипти, контрабанда (аткезчилик) жана баңгилик менен күрөшүүнү, тышкы экономикалык иштин орчундуу проблемаларын чечүүдө башка мамлекеттер менен кызматташууну ж.б. колдоо функцияларын да белгилей кетели.

1994-жылга карата эл аралык укуктун субъектиси катары Кыргызстанда 150дөн ашык мамлекет таанып, 85и дипломаттык мамиле түзүштү: республика арасында БУУ(ООН) сыяктуу эл аралык универсалдык уюмдар болгон эл аралык ири уюмдардын мүчөсү болуп калды.

Сөздүк:

Өткөөл - переходный период

Кепилине алуу - брать на поруки

Бедел - почет, уважение, авторитет

Баңгилик - наркомания

Бишкек шаары –

Кыргыз Республикасынын борбору

Орто калпабыз 1878-жылы негизделген. 1924-жылы Бишкек, 1936-жылдан Фрунзе аталып, ал эми эгемендүүлүккө жетишкен 1991-жылдан тартып Бишкек шаары болуп аталды. Шаардын аймагы 12352 гектар аянтты ээлеп турат. Расмий эмес маалыматтар боюнча бүгүнкү күндө шаардын калкы 1 миллиондон ашып кетти. Бишкек – көп улуттуу шаар, мында 80ден ашык ар улуттун өкүлдөрү жашайт.

Ала-Тоо койнундагы ак калпак кыргыз элинин ордо калаасы дүйнөлүк коомчулукка таанылган саясий, административдик, индустриялык жана маданий борборго айланды. Анда көптөгөн курулуш транспорт уюмдары, өнөр жай ишканалары, илим-изилдөө институттары, маданий мекемелер, ири базарлар бар. Шаардын так ортосундагы архитектуралык жактан эң кооз салынган имараттар мында келген чет элдиктердин көңүлүн өзүнө бурат.

Азыркы мезгилде борбордо соода, коомдук тамак-аш, турмуш-тиричилик жактан тейлөө боюнча жүздөгөн жаңы мекеме-ишканалар катталган. Чет өлкөлүк ири банктар менен корреспонденттик байланышы бар 17 коммерциялык банк иштейт. Мындан сырткары, Кыргызстандын эл чарба жетишкендиктеринин көргөзмөсү, Ю.Фучик, В. Панфилов, Ата-Түрк атындагы жана Эркиндик маданий эс алуу жайына айланган.

Эң ири тарыхый мурас болгон «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракесине карата 1995-жылы Бишкектин түндүк-батыш тарабына «Манас айылы» мемориалдык комплекси курулган. Бул скульптуралык эстелик легендардуу Манас

баатырдын, анын баласы Семетейдин, небереси Сейтектин эрдиктери жөнүндө көркөм чагылдырып, улуттук колоритти толук сактап турат.

Бишкек өзүнүн интеллектуалдык деңгээли менен ар дайым сыймыктанып келген. Мында борбордук башкаруу мекемелери, театрлар менен музейлер, китепканалар менен илимий мекемелер жана жогорку окуу жайлары жайгашкан.

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Тексттен үндөштүк законуна баш ийбеген сөздөрдү таап жазгыла.....

2-тапшырма. Төмөнкү суроолорго жооп берүү аркылуу, «Бишкек-менин сүйгөн шаарым» аттуу чакан текст түзгүлө.

1. Бишкек шаары өлкөнүн кайсы жагынан орун алган?
2. Шаардын калкынын болжолдуу саны канча?
3. Силердин оюңар боюнча шаарга көрк берип турган жерлер кайсы?
4. «Манас айылы» мемориалдык комплексинин кандай тарыхый мааниси бар?
5. Бишкек шаарынын азыркы абалы силерди канааттандырабы?
6. Азыркы мезгилде көңүлдү түйшөлткөн маселелердин катарына кайсылар кирет?
7. Шаардагы тазалык, транспорт, соода, турак-жай тармагы кандай абалда?

3-тапшырма. Төмөнкү сөздөрдүн котормосун тексттен тапкыла.

Не официальный, столица, информация, ВДНХ, промышленное предприятия, учреждения, центральные государственные учреждения, научные учреждения.

Бишкек шаарынын эмблемасы

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык биздин мамлекеттин борбору-Бишкек шаары болуп эсептелет. Бишкекте элчиликтер, чет мамлекеттердин өкүлчүлүктөрү менен катар мамлекеттик бийликтин жогорку органдары жайгашкан. Кыргызстандын борбору Бишкек шаарынын ак илбирс түшүрүлгөн эмблемасы бар. Ак илбирс – бул көк мелжиген Ала-Тоону мекендеген ыйык жаныбар. Ак илбирстин негизги сапаттары: күчтүүлүк, эрктүүлүк жана көтөрүмдүүлүк болуп эсептелет.

Ак илбирс байыркы кыргыздардын тотемдик түшүнүгү менен байланышкан. Манас бабабыз дагы улуу ак илбирс жылы төрөлгөндүгү эпосто төмөнкүчө берилет: «Сен 25ке чыктың. Сен төрөлгөн жыл-жолборс жылы, менин урматтум», - дейт Каныкей.

Эмблемада ак илбирс айлана түрүндө төрт бурчтук сызыктар менен курчалган. Айлана чексиздикти, төрт бурчтук-мейкиндикти билдирет. «Төгөрөктүн төрт бурчу»-байыркы кыргыздардын түшүнүгүндө дүйнөнүн бир бүтүндүгү болуп эсептелет. Төрт бурчтуктун ичиндеги айлана шаардын турмушундагы төрт түбөлүктүү нерсенин: Адамдын, Маданияттын, Экологиянын, Экономиканын биримдигинин символу. Шаардын эмблемасындагы мунара чептин, сепилдин символу. Ак илбирсти Бишкек шаарынын коргоочусу, калканычы деп эсептесе болот. 1998-жылы күзүндө Кыргыз

Республикасынын борбору-Бишкек шаарынын 120 жылдыгы майрамдалган. Шаарыбыздын турмушундагы негизги окуялардын бардыгы ушул жолборс жылында болуп өткөн. Алсак, биринчи Пишпек шаарынын негизделиши-1878-жылы, Пишпек шаарынын Фрунзе болуп айтылышы-1926-жылга, борбор шаардын символикасынын кабыл алынышы дагы 1998-жылга, жолборс жылына туура келет.

1-тапшырма. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле.

2-тапшырма. Бишкек шаары жөнүндө байланыштуу текст түзгүлө. Ал үчүн төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын пайдалансаңар болот:

Бишкек чеби, Баласагын шаары, Пишпек шаары, Фрунзе шаары, Бишкек шаары, саясий маани, эгемендүү мамлекет, өнөр жай, орто жана жогорку окуу жайы, чет мамлекеттер, имараттар, турак үйлөр, бульварлар, илимий жана маданий мекемелер, опера жана балет театры, кыргыз жана орус драма театрлары, улуттук филармония, байланыш түйүнү.

3-тапшырма. Тексттеги созулма үндүүлөр менен жазылган сөздөргө көңүл бургула.

4-тапшырма. Созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү улантып жазгыла:

Мээ, мээлей, чээн, араа.....

5-тапшырма. Ырды жаттагыла. Обонуна салып ырдагыла. Ырдагы жоон үндүүлөрдөн турган сөздөрдү бир башка, ичке үндүүлөрдөн турган сөздөрдү бир башка көчүрүп жазгыла.

Бульварым

Толгон өмүр жазы болуп турганы,
Толкундатат жүрөк оту, кылдарын
Бишкегиме күндө жаңы көрк кошуп,
Гүл жыттанып сүйкүмдөнөт бульварым.

Бул дүйнөдө сага теңдеш таппадым,
Жашыл ыраң жашылданган кооз шаарым.
Жайы-кышы шайырланып кулпунуп,
Жаштык кечтин салтанаты бульварым.

Жоон үндүү.....

Ичке үндүү.....

6-тапшырма. "Орфографиялык сөздүктөн" пайдаланып, сөз аягындагы жумшак үнсүздөрү бар он сөз таап жазгыла жана алардын айтылыш менен жазылышындагы айырмачылыктарды айтып бергиле.

Аталар сөзүн аздекте

1. Эртең менен жаман сөз сүйлөбө.

2. Жаздыгыңды оң коюп жат.
3. Караңгыда тырмак алба, отко таштаба.
4. Түшүң жаман болсо сууга айт.
5. Баш кийимиңди аяк жакка таштаба, тегеретип ойнобо.
6. Мүрзөнү аралап өтөөрдө келме келтир, күндүз куран окуп өт.
8. Бышкан тамакты таштап жолго чыкпа.

Мамлекеттик тил

Мамлекеттик тил – бул жалпы мамлекеттик иш кагаздарын алып барууда гана эмес, жалпы билим берүүчү орто мектептерде, жогорку окуу жайларында окутууну жүргүзүүдө бир өлкөдө милдеттүү колдонулуучу тил экени баарыбызга маалым. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили – кыргыз тили. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам 1989-жылдын 23-сентябрында кабыл алынып, өлкөбүздүн бардык булуң-бурчтарында аткарыла баштаган. Кыргыз тили Мамлекеттик тил статусун алуу менен бирге Кыргызстанда жашаган бардык улуттардын тилдеринин өнүгүүсүнө кам көрүүнү конституцияда, тил мыйзамында баса, көрсөтүлгөн. Ошондуктан билим берүү тармактарында тиешелүү тилдерде окутуу жүргүзүлүүдө.

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынган тиешелүү мыйзамдар мамлекеттик тилде жана расмий тилдерде жарыяланат. Иш кагаздары мамлекеттик жана расмий тилдерде жүргүзүлөт. Кыргыз тилине Мамлекеттик тил статусунун берилиши – адилеттүүлүктү калыбына келтирүүгө болгон зор кадам, ошону менен бирге коомдун руханий жаңылануусуна

багыт алуусу. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили бардык мекеме-ишканаларда, маданият жана массалык-маалымат каражаттарында, байланыш түйүндөрүндө, илимде, коомдук жана жеке менчик тармактарда, тейлөө тармактарында колдонулат. Тил – улуттун баа жеткис зор байлыгы жана улуттук руханий куралы, ошондой эле улуттун мүнөзүн, өз алдынчалыгын айкындайт. Тил – ар бир элдин дүйнө таануусунун, маданиятынын, тарыхынын ачкычы.

Тексттин мазмуну боюнча тапшырмаларды аткарыңыз.

1. Өлкөнүн бардык расмий.... мамлекеттик тилде керек.

- а) иш кагаздарын, жүргүзүү
- б) жарлыктарын, алып баруусу
- в) маалыматтарын, уктуруусу
- г) басылмаларын, өнүктүрүү

2. Тилибиз – мамлекеттеги пикир алышуунун куралы.

- а) өлкөлөрдүн арасындагы катнаштын
- б) улуттар ортосундагы байланыштын
- в) коомдун ичиндеги мамилелердин
- г) кызмат аралыктагы байланыштын

3. Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мамлекеттик жана расмий тилде жарыяланат.

- а) жараша, көп токтомдор
- б) айкалыштуу, актылар
- в) караштуу, котормолор
- г) ылайык, тиешелүү мыйзамдар

4. Мамлекеттик тил статусунун берилиши – адилеттүүлүктү, ошондой эле коомдун....

- а) руханий жаңылануусуна багытталган
- б) ички дүйнөсүн өзгөртүүгө жумшалган
- в) дүйнө таануусун билүүгө багытталган
- г) аң сезимин өстүрүүгө өбөлгө түзгөн

5. Элдин ... жана кенчи болгон тил маселеси учурда орунду ээлейт.

- а) калктык кадырлуу, орундуу
- б) улуттук баалуу, орчундуу
- в) руханий байлыгы, эң маанилүү
- г) улуу духу, өзгөчө

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил гимни

Сөзү: С.Алтымышев

Обону: Б.Алишеров

Кыргыз тили – мекеним

Тил жаралып Көкө теңир кутунан,
Адамзаттын дөөлөтүнө буйруган.

Адам деген тун сөзүнөн кыргыздын,
Кыргыз тили ай-ааламга жаңырган.

Кайырма: Кыргыз тили – жүрөгүм,
Манас ата туу туткан.

Кыргыз тили – мекеним,
Менин өлкөм – Кыргызстан!

Мекен тили – ата журттун кареги,
Биримдиги, күч-кубаты, тиреги.

Мекен тили – куттуу кыргыз элимдин,
Көөдөндөгү согуп турган жүрөгү.

Кайырма: Кыргыз тили – жүрөгүм,
Манас ата туу туткан.
Кыргыз тили – мекеним,
Менин өлкөм – Кыргызстан!

Мекен тилин ыйык тутуп сактайлы,
Мекен тили – бак-таалайдын кутманы.
Мекен тили – кан-жаныбыз, туубуз,
Ата журттун келечеги, ак таңы.

“Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы (Бишкек-2004)

1-берене

Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат.

Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттүүлүгүнүн негизги уңгусунун бири катары мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу ишинин бардык чөйрөлөрүндө ушул мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын дагы башка мыйзамдарында каралган тартипте милдеттүү түрдө иштейт.

8-берене

Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин төрагасы, Кыргыз Республикасынын Премьер-министри, Кыргыз Республикасынын Конституциялык Сотунун төрагасы мамлекеттик тилди

билүүгө-мамлекеттик тилде окуй, жаза, өз оюн айта жана эл алдында сүйлөй билүүгө милдеттүү.

11-берене

Кыргыз Республикасында мамлекеттик расмий, коомдук-саясий иш-чаралар(курултайлар, сессиялар, конференциялар, жыйналыштар, кеңешмелер, сүйлөшүүлөр жана башка иш-чаралар) мамлекеттик тилде өткөрүлөт жана расмий тилге далма-дал которуу менен камсыз кылынат.

17-берене

Мамлекеттик бийлик, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана башка мамлекеттик уюмдардын жетекчилери өз кызматкерлеринин мамлекеттик тилди үйрөнүшүнө шарт түзөт, иш кагаздарынын мамлекеттик тилде жүргүзүлүшүн камсыз кылат.

18-берене

Кыргыз Республикасынын билим берүү тутумунда мамлекеттик тил республикалык жана жергиликтүү бюджеттерден каржылануучу мектепке чейинки билим берүү мекемелеринде, кесиптик билим берүүнүн башталгыч, орто жана жогорку окуу жайларында, кошумча кесиптик билим берүү мекемелеринде окутуунун жана тарбиялоонун негизги тили болуп саналат.

Окутуу расмий же башка тилдерде жүргүзүлгөн мектепке чейинки мекемелерде, жалпы орто билим берүүчү мекемелерде (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда), кесиптик башталгыч билим берүү мекемелеринде окутуунун бардык учурунда мамлекеттик тилди окутуу жана үйрөтүү камсыз кылынат. Окутуу расмий жана башка тилдерде жүргүзүлгөн кесиптик орто жана жогорку окуу жайларында мамлекеттик тилди

окутуу Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан белгиленген көлөмдө жүзөгө ашырылат.

Жалпы билим берүүчү мекемелерде (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда) мамлекеттик тил боюнча жазуу жүзүндө класстан-класска көчүрүү, окуу жайларында кирүү жана бүтүрүү экзамендери милдеттүү киргизилет.

32-берене

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилди сактоо, коргоо жана иштетүү Кыргыз Республикасынын Президенти, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши, Кыргыз Республикасынын Өкмөтү, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан камсыз кылынат.

33-берене

Ушул мыйзамды бузгандыгы жана аткарбагандыгы үчүн мамлекеттик органдардын, менчиктин бардык түрүндөгү уюмдардын жетекчилери, ошондой эле юридикалык жана жеке жактар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын чегинде жоопкерчиликке тартылышат.

Тил жөнүндөгү учкул сөздөр жана ыр саптары

Ч.Айтматов: “Ар бир элдин тили – ошол элдин нечен кылымдык акылынан жаралган кымбат мурасы”.

В.В.Радлов: “Кыргыздардын сүйлөгөнү ыргактуу. Алар сөзгө чечен, чукугандай сөз тапкыч...”

Р.Рыскулов: “Кыргыз тили – “Манастын” тили, так тил экенин мен анык билем”.

Н.Байтемиров: “Кыргызда далай беттешип,
Кыргыздар нени көргөн жок.

Кырылып көбү өлсө да,
Кыргыздын тили өлгөн жок.
Кылычын кайрап от чачып,
Кызыгып кимдер келген жок.
Кыргызда жанын берсе да,
Кыргызым тилин берген жок.

Жусуп Баласагын:

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.
Тил арстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе, өзүңдү да жеп койгон.
Кудай сага сүйлөрүңө тил берди,
Башың коргоп, сөздөрүңдү тескей бил!
Орундуу сөз акыл-эстен от алат,
Орунсуз сөз ийининден баш алат.

Кыргыз тили

Кылым сүрүп кыргыз тили,
Кызгалдактай гүлдөсүн.
Жайып тамыр-бутактарын,
Жаш арчадай бүрдөсүн.
Ишкананы кенен ээлеп,
Иш кагазда сайрасын.
Көчөлөрдө эркин басып,
Көрнөктөрдө жайнасын.

Бакчаларда байыр алып,

Окуу жайда окулсун.
Тоолуктардын өз тилинде,
Токтомдору окулсун.
Телеграф, телефондор,
Сүйлөп турсун кыргызча.
Ата журттун эне тили,
Аралашсын турмушка.
Желбиреген желегиндей,
Жетсин колу кыргызга! **Эсенгул Ибраев**

Макал-ылакаптар

1. Тилдин жетпеген жери жок.
2. Ар бир сөздүн өз орду болот.
3. Тил – ачуунун ачуусу, таттуунун таттуусу.
4. Канча тил билсең кучакташасың, тил билбесен бычакташасың.
5. Сөздү убагында айтпаса, сөз атасы өлөт.
6. Сөз кууган бир балээге кабылат.
7. Сөзгө сараң, ойго терең бол.
8. Сөз сөөктөн өтүп, жүрөккө жетет.
9. Сөз доодон да, жоодон да куткарат.
10. Сүйлөй билген уга да билет.

Кыргыз жазуусунун тарыхынан

Орус графикасына негизделген азыркы кездеги алфавитке чейин, кыргыз эли өзүнүн узак кылымдык тарыхында башка түрк элдери менен орхон-эне-сай, уйгур, араб, латын жазуу системаларын колдонуп келген. Алсак, түрк урууларынын бизге белгилүү болгон байыркы орхон-енисейлик жазуусун V-

VIII кылымдардагы енисейлик өкүлдөрү колдонуп келгендиги аныкталган. Түрк жазуулары жөнүндөгү маалымат XVII кылымдан тарта илимде белгилүү болгон менен XIX кылымдын акырында даниялык окумуштуу В.Томсен менен орус түркологу В.В.Радлов алгачкылардан болуп окуп, жазууну түрк элдеринин улуу мурасы экендигин далилдеген. Байыркы орхон-енисей тексттери V-VIII кылымдардагы түрк элдеринин тарыхы, маданияты, үрп-адаты жөнүндө кабар берет. IX-X кылымдарда Орхон-Енисей жазуусу колдонулбай, анын ордуна уйгур жазуусу пайда болот. Муну кээ бир түрк элдери колдонуп келишкен. Азыркы кыргыздардын эзелки тукумдары да ошол уйгур жазуусунан пайдаланган деп болжол кылынат, бул жазуунун чыгыш теги байыркы согдилердин алфавитине байланышат. Чыгаан илимпоз Махмуд Кашгари (XIк) өзү жашаган доордун акимдери менен султандарынын китептери, чыгармалары уйгур жазуусу менен жазыларын белгилеген. Түрк элдери үчүн орток мурас болгон «Өгүз наама», Жусуп Баласагындын «Куттуу билик» поэмасы, Хорезминин «Махабат наама» ж.б. чыгармалардын уйгур арибинде көчүрмөлөрү бар. Араб жазуусу дүйнөдө таралышы боюнча латын жазуусунан кийинки орунда турат. Араб алфавитинде болгону 28 тамга бар. Бир эле «з» тыбышы төрт тамга менен белгиленет. Төртөөнүн тең мааниси бар. Айтылышында да айырма бар. «с» үч тамга менен, «т» эки тамга менен, «х» үч тамга менен белгиленет. Кыргыздар бул айырмачылыкты ажырата алган эмес, бирок бардыгын өзгөртпөй колдонгон. Бирок, араб тамгасында «ч, п, г, н» болгон эмес. Фарсы түрк элдери бул төрт тамганы араб алфавитине кошуп, тамганын санын 32ге жеткизген. Академик В.В.Бартольд өзүнүн 1926-

жылы биринчи түркологиялык сыязда жасаган баяндамасында кыргыздар менен түркмөндөр эң биринчилерден болуп ислам динине өткөндүгүн, ошону менен бирге кыргыз эли араб тамгасына ислам дини пайда болгондо эле өткөндүгүн айткан. Башка түрк элдери менен бирдикте кыргыз эли да 1928-жылдан тартып латын графикасына өтө баштады. Латын жазуусу VII кылымда пайда болгон, чыгыш теги грек жазуусуна барып такалат. Латын тамгасына 1930-жылдан баштап толук өттүк. Анын себептери тууралуу атактуу тилчи Х.Карасаев: «Кеңештер Союзунда жашаган латын тамгасына өткөн элдердин алфавити ар түрдүү алынды. Ошондуктан биринин адабиятын бири окуй албай калды. Араб тамгасынан жийиркенип, латын тамгасына өтүүнүн себеби эле ислам динин реакционный дегендиктен, ошону менен катар анын тамгалдарын да реакционный деген пайда болду. Ислам динин куугунтуктап, аны менен бала окуткан молдолордун бардыгын жойду. Панисламизм деген үрөйү суук терминден качтык. Бир нече жылдан кийин пантюркизм деген үрөйү суук термин пайда болду. Мына ушундан качып, латын тамгасын таштап, орус тамгасына өтүү деген маселе козголду»-деп белгилеген. Орус алфавитине өтүү эң алды менен Сибирь жакта жашаган түрк урууларынан башталды. 1940-жылы декабрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин кезексиз сессиясы чакыртылды. Ага Кыргызстандан Москвада иштеп жүргөн К.К.Юдахин менен Х.Карасаев чакыртылат. Колу бошобогондуктан бул сессияга Х.Карасаев катыша албай калат. К.К.Юдахиндин сунушу менен орус алфавитинде канча тамга болсо бардыгы кабыл алынат жана кошумча ө, ү, ң тамгалары киргизилген. 1940-жылдан баштап кыргыз эли 36 тамгадан турган орус алфавитинин

негизинде түзүлгөн алфавитке өттү. Мына ушул алфавит менен толуп жаткан эмгектерибиз чыгууда. (Х.Карасаев).

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Кыргыз элинин биринчи жазуусу кайсы?
2. Кайсы окумуштуу түрк жазуусун окуп, аны кыргыз элине таандык экендигин далилдеген?
3. Кыргыз эли канча жазууну башынан өткөргөн?
4. Бир алфавиттен экинчи алфавитке өтүүнүн кандай тарыхый маанилери бар эле?
5. Түрк элдеринин залкар чыгармалары көбүнчө кайсы алфавитте жазылган?
6. Азыркы биз колдонуп жаткан алфавиттин башаты кайда?

2-тапшырма. Төмөнкү сөздөрдү муунга ажыраткыла.

Алфавитке, кылымдык, урууларынын, белгилүү, жазуусун, эмгектерибиз, маалымат, окумуштуулар, тексттери, кыргыздардын, «Өгүз наама», «Куттуу билик», төртөөнүн, түркологиялык, тууралуу, үрөй, сессиясы чыгууда.

3-тапшырма. Текстти маанилик бөлүктөрүнө карап абзацтарга ажыраткыла. Ар бир абзацка тема коюп, план түзгүлө.

4-тапшырма. Төмөнкү сөздөрдү көчүрүп, андагы ачык муун менен аяктаган сөздүн астын бир сызып, жабык муун менен бүткөн сөздүн астын эки сызып белгилегиле. Бул сөздүрдү катыштырып, байланыштуу текст түзгүлө.

1) Чечим, 2) диверсия, 3) органдар, 4) оор кылмыш, 5) каракчылык, 6) алдамчылык, 7) күнөө, көзөмөл, 9) жалдоо, 10) жаза, 11) эл соту, 12) законсуздук, 13) залал келтирүү.

5-тапшырма. Ырды көркөм окугула. Ага тыныш белгилерин коюу аркылуу басым кайсы муунга түшө тургандыгын далилдегиле.

Касиеттүү кайран элим көп кыргыз

Касиеттүү кайран элим көп кыргыз,
Колдоп келген колдойт дагы көк жылдыз...
Жолду жолдо ата-бабаң жолдогон
Канча катуу каарыбасын бул турмуш.

Касиеттүү кайран элим көп кыргыз,
бат келиштин чоң сыноого бир укмуш.
Ушундайда уй боор болгун бөлүнбө
Узак жолуң ула анан ыр-чырсыз.

Эртеңкинди ойлой калсам ичим туз
Кошуна элге шылдың болбой болбоймыш
Көралбастык ич тардык жана да
Кошоматты өнөр кылбай өс кыргыз.
Сен эркинсиң-кандай болсо көктө куш,
Тооң гүлдөт эч кулагыс эч жылгыс.
Дүйнөдөгү мыкты элдерден үйрөнүп,
Мыкты элдердин катарына жет кыргыз. (А.Өмүрканов).

Кыргыз Республикасынын Конституциясы

Конституция – мамлекеттин негизги закону, өлкөнүн коомдук, экономикалык түзүлүшүнүн негиздерин, башкаруусунун мамлекеттик түзүлүшүнүн формасын, адамдын, мамлекеттин укуктук абалын, бийлик башкаруу органдарынын түзүлүш тартибин, компетенциясын, сот адилеттигин, шайлоо системасын уюштурууну жана алардын негизги принциптерин бекемдейт. Конституция кабыл алынып жаткан учурдагы таптык күчтөрдүн өз ара катышын чагылдырып, үстөмдүк кылуучу таптык диктатурасын бекемдейт. Кыргыз мамлекетиндеги башка нормативдик актыларга караганда жогорку укуктук күчкө ээ, башкача айтканда, алар Конституцияга ылайык келиши зарыл.

Кыргыздардын улуттук жаңырышын, кыргыздар менен биргелешип Кыргызстандын элин түзгөн бардык улут өкүлдөрүнүн мүдөөлөрүн коргоону жана өркүндөтүүнү камсыз кылууга умтулат, ата-бабалардын биримдикте, тынчтыкта жана ынтымактыкта жаша деген осуятын аткарат:

- адам укугун жана эркиндигин, улуттук мамлекет идеясын жактаганыбызды ырастап;

- калайыкка татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылуу үчүн экономиканы, саясий жана укук институттарын, маданиятты өнүктүрүүгө чечкиндүү белсенип;

- жалпы адамзатка тиешелүү ыймандуулук принциптеринде, улуттук каада-салттарын, адеп-ахлактык асыл нарктарын жактаарыбызды билдирип;

- дүйнө элдердин арасында биздин эркин жана демократиялуу граждандык коом экендигибиздин таанылуусуна бекемдөөнү каалап.

Өзүбүздүн бийлик укуктуу өкүлдөрүбүз аркылуу 1993-жылдын 5-майында Кыргыз Республикасынын он экинчи шайланган Жогорку Кеңешинин он экинчи сессиясында Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алдык.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы 97 статья, 8 бөлүмдөн турат:

Биринчи бөлүм: Кыргыз Республикасы. Жалпы принциптер. Мамлекеттин түзүлүшү жана иши.

Экинчи бөлүм: Граждандар. Адам укугу жана эркиндиги.

Үчүнчү бөлүм: Граждандын укугу жана милдеттери. Президентти шайлоо. Президенттин бийлик укугу.

Төртүнчү бөлүм: Жогорку Кеңеш. Жогорку Кеңешти шайлоо.

Жогорку Кеңештин бийлик укугу. Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруучу иши.

Бешинчи бөлүм: Аткаруучу бийлик. Өкмөт. Мамлекеттик жергиликтүү администрация.

Алтынчы бөлүм: Сот жана сот адилеттиги.

Жетинчи бөлүм: Жергиликтүү өз алдынча башкаруу.

Сегизинчи бөлүм: Кыргыз Республикасынын Конституциясын өзгөртүү жана толуктоонун тартиби жөнүндө баяндалган.

Сөздүк:

жаңыруу - обновление, обновляться

эркиндик - свобода

өнүктүрүү - развивать

асыл-нарк- высокородный, благородный

адеп-ахлак - воспитанность, вежливость

**ЗАЛКАР ИНСАНДАР.
ТИЛДЕГИ МААНИЛЕШ, КАРАМА-КАРШЫ
СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ.
(АНТОНИМ, СИНОНИМ, ОМОНИМ)
СИНОНИМДЕР**

Жусуп Баласагын

Ж.Баласагындын «Куттуу билим» эмгеги түрк тилиндеги алгачкы энциклопедиялык чыгармалардын бири.

«Кутуу билимдин бири-биринен аздыр-көптүр айырмаланган үч варианты бар: Герат, Каир жана Намангандан табылган Ташкент кол жазмалары. Герат кол жазмасы Г.Вамбери тарабынан алгач ирет Венада жарык көрүп аны кийинчерээк академик В.В.Радлов немец тилине которгон.

Жусуптун турмуш жолу, чыгармачылыгы жөнүндө үстүртөн гана маалыматтар бар. 1069-1070-жылдары өзүнүн «Кутуу билик» дастанын жараткан даанышман акын Жусуп Баласагын Сары Өзөн Чүй дайрасынын боюнда жайгашкан Токмок калаасынын – азыркы Бурана аталган – Баласагын калаасынын перзенти. Түрк тилчиси Р.Р.Аратанын эсебинде «Куттуу билим» дастанын аяктаганда автор элүү төрт жашта экени анык болсо, Жусуп 1015-1016-жылдары жарык дүйнөгө келген. «Куттуу билим» эмгегин 1069-жылы Кашкарды бийлеген Табгач-Богра Кара-Хакан-Абу-Али-Хасанга арнаган. Ушундан улам ага Хас-Хажиб – улуу хандын атайын кеңешчиси деген ардактуу наам ыйгарылган.

Жусуп Баласагын китепте тил, адилдик, акылмандык жана башкалар жөнүндө айтуу менен бирге акыл-эсти

өркүндөтүүнүн жолу – билим алуу экендигин айтат. Акыл-эс, жан-дүйнөнү түбөлүк калтыруунун жолу да билим алууда. Акыл-эске ээ адам – накта адам, ал эми билимге эгедер адам – эл бийлейт деп, ойчул билим адам баласынын жан-дүйнөсүнүн бийиктигин, руханий маңызын аныктаган маанилүү компонент экендигин таасын белгилейт.

Адам баласынын эң жакшы сапаттары-билими менен акылында экендиги баяндалат.

Адамзатты жаратты жандан артык,
Акыл, билим, өнөрдү берди калпып.

Ак пейил тилди, ойду кошо берди,
Жаркын жүз, жакшынакай келбет, өңдү.

Билим берди-адамзат улуу болду,
Окуу менен көп ачты сырдуу жолду.

Даңк, байлыкка жеткирет илим деген,
А билим байлык каткан казынага тең.

Окуу, билим көп нергсеге жеткирет,
Бул экөөнөн урмат-сыйды көп көрөт.

Кимде-ким окуй билсе олжо табар,
Кимде-ким билим алса бек аталаар.

Өнөргө ээ болосун окуу менен,

Аз болсо да билимде пайда кенен.

Билим болсо-жан кыйышпас дос саган,
Илим болсо кесиптешиң, кошунаң.

**Тилдин асыл сапаттары жана пайда-зияны
туурасында баяндалат**

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.

Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.

Тил арыстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе өзүңдү да жеп койгон.

Сөздү карма башың кесип салбасын,
Тилди карма, тишиң сынып калбасын.

Тагдыр катаал болбойт десең өзүңө,
Тилиң тиштеп сак болгунуң сөзүңө.

Чыгаша, киреше да тилден делет,
Андыктан тилди мактап, тилди сөгөт.

Көп сүйлөбө, а көрөкчө так сүйлө,
Түмөн сөздүн оң мааниси бир сөздө.

Бийлик, атак адамдарга тил берет,
А ашык сөз-уят кылат өлтүрөт.

Дайыма сөздү ойлоп айтуу керек,
Жакшы сөз сокур үчүн көздөй делет.

Адамга сөз калтыруу болгон адат,
Ал андан миң мертебе пайда алат. («Кут алчу билим»).

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Суроолорго жооп бергиле:

1. Жусуп Баласагын ким болгон?
2. Ал кайсы доордо жашаган?
3. Кыргызстанда Жусуп Баласагындын атынын урматына коюлган эмнелер бар?
4. «Куттуу билимде» дагы кандай бөлүктөр бар?
5. «Куттуу билим» эмне үчүн азыркыга чейин өзүнүн баасын жоготпой сактап келе жатат?

2-тапшырма. Тексттеги белгиленген сөздөрдүн синонимдерин тапкыла.

Үлгү: Накта адам-чыныгы адам.

3-тапшырма. Чыгармадан үзүндүнү жаттагыла. Маанисин айтып бергиле.

4-тапшырма. Берилген сүйлөмдөрдүн ичинен синоним сөздөрдү таап, алардын стилдик жактан болгон колдонулуш өзгөчөлүктөрүн аныктагыла.

Үлгү: Асман-көк.

1) Асман ачык... Таң кулнөөк тартып агарып атып келет.
Көк үстүндө жымындашкан сансыз жылдыздар чыгыштан

түрүлүп, батыш жакка үркүп барат. (К.Б). 2) Ооба, күндүн бул бети үп, ысык, а тиги бетинде, мобул эле кырка тоо кашында капакара булут уюп, ошол уюган кара булутту бишкектеп жаракалап, чагылгын жалаңдайт. Күндүн аптабынанбы, чагылгандын көөлөгөнүнөнбү, туздун томугундай оор булут удургуп, үркүп, чаңыттап, тамтыгы чыга үзүлүп-үзүлүп, кайдадыр жутулуп кетти. (Ж.С). 3) Ал тажаалдык кылып, кайра буркан-шаркан түштү. бирок, Алымбек азыр оттон да, суудан да кайра тартпай, Жайылдын канына өтүп калгандыгын эсине алды. (У.А).

5-тапшырма. Берилген сөздөрдүн синонимдерин таап, алар менен сүйлөм түзгүлө.

Үлгү: 1. Сот келгенде залдагылардын баары орундарынан турушту.

2. Ички Иштер бөлүмүнүн оперкызматкерлери айтылган тапшырманы бүт орундатышты.

3. Ички Иштер Министрлиги тарабынан берилген көрсөтмө толугу менен аткарылды.

Акырын, карма, тез, баары, аз, эс-мас, март, акылдуу, насыят, ажар.

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.

«Куттуу билим» дастаны мамлекетти башкаруу тууралуу энциклопедиялык трактат

Карахан каганатынын түзүлүшү кыргыздардын тарыхындагы негизги этап, башкача айтканда, кыргыз элинин тарыхы менен Чыгыш Туркестан, Казахстан жана Орто Азиянын батыш регионундагы элдердин тарыхынын байланышы, Караханид мамлекетиндеги этникалык турмуш, социалдык-экономикалык, саясий жана маданий маанилүү өзгөрүүлөр жүрүп, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүндө өзгөчө тарыхый доорду Карахан кагандыгы ээлейт. Карахан кагандыгы мезгилиндеги руханий маданияттын өнүгүшү жана кыргыздардын кошкон салымы, анын дүйнөлүк мааниси жөнүндөгү маалыматтар мусулман тарыхчыларынын эмгектеринде жана цитаталарында жолутат. Мындай маанилүү чыгарманын үлгүсү катары биздин жердешибиз, улуу ойчул Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” чыгармасы болуп саналат. Дастандын өзгөчө чоң бөтөнчөлүгү: кыргыз элинин эзелтен бери көчмөн болуп, мал чарбасына чоң көңүл бөлгөндүгү, бул кесиптин кыргыз турмушундагы мааниси, жаңыдан түптөлүп келе жаткан мамлекеттин, айрыкча анын башкаруучусунун алар үчүн болгон камкордугу таасын көрсөтүлгөн.

448 Өкүмдар жакшы болсо өлкө гүлдөйт,
Жыргалда баары жашап кырсык болбойт.

455 Адилеттүү болуп турса бек иши,
Ошончолук жыргал болот эл ичи.

460 Дүйнө эли келип турду колун сунуп,
Жоомарттык, байлыгына улам тунуп.

461 Бакыттын нуру менен курчанды эл,

Козу менен жайылды көк бөрүлөр.

[1. Жусуп Баласагын 1993: 20]

Жусуп Баласагын өз дастанын жаңы мамлекет болгон Карахан хакандыктары үчүн жазгандыктан, бул чыгармада окурмандарды мурда жашап өткөн айрым тарыхый инсандар менен тааныштырып, эң оболу дүйнөлүк тарыхтан да кабар берүү максатын көздөгөн. Биздин жекече пикирибизче, бул иш өтө жоопкерчиликти талап кылган. Себеби жаңыдан түптөлүп келе жаткан көчмөн кыргыздар мамлекетинин жашоочулары үчүн жаш муундарды тарбиялоодо мына ушундай тарыхый инсандардын эл үчүн жасаган эмгеги, ишмердиги чоң үлгү болгон. Улуу бабабыз Жусуп Баласагын мындай иштин зарылдыгын баамдап, түшүнгөн. Жаштар дастан менен таанышып, эң башкысы эл үчүн кызмат кылууга умтулушкан.

[2. Жусуп Баласагын.1993:33]

“Куттуу билим” дастанындагы дагы бир бөтөнчөлүк — кыргыз жеринин кооздугу, табияттын сулуулугу, ага болгон сыймыктануу, тарыхый инсандар жана кыргыз элинин ошол доордо жашаган салт-санаа, үрп-адаты гана эмес, уруулардын аталышы, алардын кесиби, сүйлөгөн тили, маданияты, традициясы менен эриш-аркак берилгендигинде, ошондой эле мамлекет башкаруудагы иш-чаралар кенири чагылдырылып берилген.

[3. Жусуп Баласагын. 1993: 38]

Дастанда жаш муундар үчүн жана мамлекет башчыларына, жетекчилерге үлгү болуучу окуялар өтө арбын баяндалат:

Жер жайнаган байлыкка тойбой кайра,

Жер соргон Карынбайың азыр кайда

[4. Жусуп Баласагын.1993: 34-341]

Тарыхый уламыштарга, маалыматтарга ылайык Карынбайдын өтө көп байлыгы болуп, анын жер жайнаган жылкы, кой, уйлары түн ченинде дарыяга суу ичкени келгенде суунун ылдый жагы токтоп калчу экен. Ушуга карабастан ал өтө зыкым, ач көз болгон. Эч кимге жардам берген эмес. Анын жүздөгөн короолорун кайтарган малчылардын өз акысын берүүгө көзү кыйбаган, ушундай сараң болчу. Карапайым элдин заары, Карынбайдын ач көздүгү кудайга жетип, аны жер соруп кеткен, ал түшкөн жер терең ор болуп, кудукка айланган. Элдин айтымында анын ченемсиз көп малы ташка айланып калган. Албетте бул окуя уламыш, бирок анын өзөгү чындык — ач көз, сараң, зыкым адамды эл сыйлабайт, мындайлар эл тарабынан жек көрүндү болуп, сөзсүз каргыш алат.

Жусуп Баласагын өз дастанында мына ушундай уламыштарды колдонуу менен жаштарды эл үчүн кызмат өтөөгө, ач көздүк, сараңдык, зыкымчылыкка каршы күрөшүүгө үндөгөн. Бул жагдай, албетте, чыгарманын тарбиялык маанисин жогорку деңгээлге көтөрөт, жогорулатат.

[5. Жусуп Баласагын.1993:94.]

Баласагындын “Куттуу билим” дастаны баалуу маалыматтарды берүү менен бирге кыргыз элинин ошол мезгилдеги жашоо шарты, маданияты, баалуулуктарын дүйнө жүзүнө даңазалап, кыргыз жергесине суктануу менен, табиятка аяр мамиле жасоого, элин жерин сүйүүгө үлгү болот.

Ал эми өзү туулган жери Сары Өзөн Чүйдүн чоң калаасы болгон Баласагын экендигин, автор дастанда мындайча эскертет: "Бул китепти жазган Баласагындык такыба киши". Баласагын шаары жаңыдан түптөлүп, дүркүрөп өсүп келе

жаткан кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн чоң баскычы эсептелген Карахан же кыргыз кагандыгынын борбору болгон. Эң кызыктуу жери акын өзү көчмөн элден болуп, тоо таянып турган Баласагын шаарында туулгандыктанбы, айтор өз дастанында башын көк муз, ак кар каптаган тоолор, ар бир өзөндөн туттунук, кашка суу аккан, адырларын арча кайың, карагай баскан, тоолорунда аркар-кулжа ойноп, улар үндөп, кекилик сайраган, кадимки өтө касиеттүү, кыргыз жергеси сүрөттөлүп, тамшантат.

Дастандын 64-79 саптарына кайрылалы:

Чыгыштан жаздын атыр жыты келди,

Бейиштин жыргалындай мээрим берди.

Жер бети кары эрип жыпар чачты,

Бүт дүйнө сулуулукта көркүн ачты,

Тоолор да боегонсуп осмо, басма,

Алоолоп кочкул жашыл ушул чакта.

Түркүн гүлдөр турду миндеп ачылып,

Айланага ажайып жыт чачылап.

Жакшы жыт коштоп кетти керимселди,

Чулгады аңкыган жыт көктү, жерди. [6.Жусуп Баласагын.1993:193]

Белгилей кетүүчү нерсе: Карахан кагандыгы мезгилинде кыргыздардын Орто Азия жана башка элдери менен маданий байланыштары да абдан жемиштүү болгон. Мисалы: XI-XII – кылымдарда Орто Азияда түрк, иран маданиятынын өз ара байланышы жана өнүгүү процесси жүргөн, ошондой эле жаңыдан калыптанып келе жаткан түркий тилдин интелегенциясы, иран маданиятынын жетишкендиктерин эле кабыл албастан, алар аркылуу араб маданиятын да кабыл

алган. Түркий лингвистикасы менен бир катар эмгектер жазылып, араб тилинде этнографиялык жазуулар, Карахандардын династиясынын тарыхы да араб тилинде жазылган. Түркий тилиндеги дидактикалык чыгармалар пайда болуп, алар негизинен башкаруучулардын башкаруу иштери феодалдык төбөлдөрдүн журум-турум тартиби жөнүндө жазылган. Иран тилдүү ырчылар, жазуучулар, ири окумуштуулардын өкүлдөрү кеңири аймактуу Карахан мамлекети өкүм сүрүп турган мезгилде жашашкан. Аларга мамлекет тарабынан камкордук көрүлүп, жараткан эмгектери үчүн баалуу сыйлыктар ыйгарылып турган. Мисалга алсак: Карахандарга карап турган Бухара жана Самаркандда Шамс-ал-Мулк сарайында орто кылымдагы чыгыштын улуу ойчулу, окумуштуусу Омор Хайям эмгектенген Шамс-ал-Мулктун агасы Кадыр-хан Иран поэзиясынын өкүлдөрүн, ырчыларын аябай сүйгөн жана эмгектерин баалай билген адам болгон. Устад Рашид, Эмир Амак, Наджиби Фергани сыяктуу руханий маданияттын өкүлдөрүн, ага ак кызмат өтөгөнү үчүн хан аларга баалуу белектерди тартуулап жогорку наамдарды берип турган. Кадыр хандын сарайында ырчылардын мелдешин уюштурулуп, Рашид ырчы миң динар сыйлык алган же 1000 кой алган. Ал эми карахан Кылыч Тамгач-ханга арналып жазылган чыгарма иран поэзиясынын эстелиги болгон XXII – кылымда жазылган “Синбад-наме” болуп саналат. Бул китептин автору Мухаммед Ибн Захари Самарканди бул эмгеги үчүн сыйлыка “Сахиб-и диван-и-инша” (Мамлекеттик канцеляриянын башчысы). Карахандардын жакындарына да арнап ар кандай эмгектер жазылып турган. Баса белгилей кетчү нерсе Карахан Кылыч Тамгага арналып, Өзгөн шаарында чоң эстелик курулган. Ал Өзгөн

минареттеринин бири. Профессор А.Н. Бернштамдын изилдөөлөрү боюнча бул окуя 1187-жылы болгон. Кылыч тамганын теги кыргыз болгон, ошол аймактагы бүгүнкү күнгө чейин жашап келе жаткан кыргыз урууларынын бири кылыч тамга деп аталат. Демек Кылыч Тамга ушул уруудан чыккан. Чыгыш Карахан кагандыгынын аймагында маданий өнүгүүнүн мүнөзү башкача болгон. Себеби ушул аймакта түркий жана иран маданияттарынын өзара мамилеси жана карым катнашы жүргөн. Себеби Чыгыш Карахан кагандыгы орто кылымдагы түркий маданияттын жана илиминин өнүгүшүнүн очогу болгон негизинен түркий илиминин жана адабиятынын өкүлдөрү Кыргызстандын атуулдары болушкан: Жусуп Баласагын – Баласагын шаарынын тургуну. Ал эми Махмут Кашкари Ыссык-Көлдүн түндүк жээгиндеги Барскоондо туулуп, билим алган.

Жыйынтыктап айтканда Тамгач-Богра-хандын мезгилинде Чыгыш Карахан кагандыгы мезгилинде рухий маданияттын өнүгүү доору болуп, бул аймакта Кыргызстан жайгашкан. Бабабыз Жусуп Баласагындын теңдеши жок дастаны “Куттуу билим” кыргыздардын жаңыдан түптөлүп, өнүгүп жаткан Карахан мамлекетинин башкаруучусуна атайын белек катары тартуулаган. Ток этер жерин айтканда, Аскар Бекбо жазгандай, өз учурунун өзгөчүлүгүн андай билген ойчул катары Жусуп Баласагын чыгарма аркылуу теги көчмөн кыргыздардан турган–3.Э) карахандыктар династиясынын өлкөнү башкарууга үйрөтүү максатын да көздөгөн. [7.Жусуп Баласагын 1993:15]. Ал эми окумуштуу Н. Маллаевдин пикири боюнча “Куттуу билим” дастаны жаңыдан түзүлгөн мамлекетти чыңдоо, өркүндөтүү жана өнүгүү жолдорун

көрөткөн. Орус элинин дастаны “Поучение Владимира Мономаха” сыяктуу чыгарма болуп, биз үчүн чоң мааниге ээ деп жазган.

Биз сөз кылып жаткан кыргыз перзенти Жусуп Баласагындын чыгармачылык жолу ушундай мезгилге туура келген. Анын улуу ойчул болуп, илимдин көп тармактарына чоң үлүш кошуп, улуу окумуштуу катары калыптанышына тарыхый өбөлгөлөр түзүлүп, мамлекет башчылары тарабынан кам көрүлгөн. Бул ачылыштар Чыгыш өлкөлөрүндө чоң мааниге ээ болуп көп окумуштуулар пайдаланышкан.

Күн Чыгыш Ренессансынын калыптанып өнүгүүсүнө, чоң ийгиликтердин жаралышына айрыкча Борбордук Азия элдеринин салымы өтө чоң болгон.

Ал эми биздин жердешибиз Жусуп Баласагын бул эмгегин жазуу менен дүйнөлүк тарыхка улуу ойчул, эң көрүнүктүү даанышман катары кошула алды. Жекече пикири-бизче, мамлекет жөнүндөгү жаңы нуктагы ой-пикирди, тыянактарды берүүдө улуу ойчул бабабыз ошол учурда кол жазма түрүндө жарык көргөн араб, фарсы, хинд, түркий жана башка тилдердеги эмгектерди пайдалануу менен көчмөндөрдүн мамлекеттик түзүлүшүн чагылдырган улуу үлгүлүү эмгек жараткан. “Кутадгу билиг” Карахандар мамлекетиндеги адамдардын турмуш-тиричилиги жана социалдык түзүлүш жөнүндө бай маалыматтарды камтыгандыктан, башкарууну түрк элдеринин жана мусулман маданиятынын бийик руханий – адеп ахлактык принциптери менен шайкеш келтирген, мамлекетти башкаруунун теориясы жана практикасы тууралуу энциклопедиялык трактат катары өзгөчө бааланат. Анткени Жусуп Баласагындын бул эмгеги, мурасы биздин учурда да чоң

илимий жана практикалык мааниге ээ болорун эч ким тана албайт. Эмгектин баалуулугу жаштарды патриоттуулука, атамекенин сүйүүгө тарбиялоодо салымы зор.

Көз карандысыз Кыргыз жумуруятында бул эмгек боюнча Жусуп Баласагындын өрнөктүү өмүрү жөнүндө бир канча практикалык иштердин жүрүшү, чеке жылытып, бизди кубандырат, көп нерседен үмүттөндүрөт.

Ушундай кыргыз элинин атын ааламга тааныткан улуу окумуштуу, ойчул, илимпоз бабабыздын баскан жолу, жаштарга баа жеткис байлык жана мурас.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ЧЫГАРМАСЫНА ЫЛАЙЫК КАДРЛАР МЕНЕН ИШТӨӨ СУНУШТАРЫ

Менеджмент гурусу Друкер (2007) коммерциялык максат көздөгөн да, көздөбөгөн да уюм ээ болгон чыныгы нускалуу ресурсу бул анын адам ресурстары же кадрлары деп эсептейт [1]. Албетте, адам ресурстарынын уюм денгээлиндеги ролу жана мааниси теориялык жана практикалык метаморфозаларды башынан өткөргөн. XX кылымда ишканаларда адам факторун башкарууда коомдун экономикалык, социалдык жана технологиялык өзгөрүүсү менен шартталган үч негизги концепциясын алмашуусу болуп өттү. Өткөн кылымдын башында жеке инсан катары адамдын ордуна анын эмгекчи функциясы жаралган кадрларды башкаруу концепциясы өнүккөн. 1950-60-жж. башкарууда технократиялык мамиле өз позицияларын жогото баштаганда персоналды башкаруу концепциясы келип чыкты. 1980-ж. тартып, менеджментте социалдык-экономикалык

аспекттердин өнүгүүсү, бизнестин интеллектуалдашуусу жана компьютерлешүүсүнүн күч алуусу, инновациялык процесстин тездеши менен адамдын билимин, жөндөмүн жана билгичтигин ачкыч ресурс жана уюмдун натыйжалуулугун жана атаандашуу жөндөмүн камсыз кылган материалдык эмес активи катары кабыл алган адам ресурстарын башкаруу концепциясы калыптанган.

Эгер тарыхка кайрылганда, б.з.ч. IV кылымда Байыркы Индия башкаруу дисциплинасына 15 бөлүктөн турган башкаруу методдору жана принциптерин, башкаруучулар ээ болуусу керек болгон кызмат инструкциясын системалык түрдө баяндаган Артхашастра китебин тартуулаган. Ошондой эле алгачкы эмгек мамилелери жана жумушчулардын минималдык эмгек акысы менен байланыштуу мыйзам жана тажрыйбалар Вавилондук падыша Хаммурапи тарабынан мындан б.з.ч. 1800-жылдарда киргизилген. Тарых боюнча бир топ окумуштуулар лидердик жана башкаруу темаларына көңүл буруп келген. Мисалга алсак, Платон лидерликтин негиздерине кайрылган болсо, Аристотель башкарууда ишендирүү коммуникациясын изилдеген. XV кылымда италиялык белгилүү философ Никколо Макиавеллинин эмгектери уюмдун күчү жана саясаттары сыяктуу ошол убактагы жаңы багытка негиз түзгөн. Башкаруу жана лидердик тууралуу эрте эмгектер башкаруу теориясын илимий иштеп чыгарууга аракет кылбаса дагы, өткөн чактан маанилүү билдирүү берет.

Бүгүнкү күнгө чейинки менеджмент жана кадрларды башкаруу концепциясынын тарыхый булактарына кайрылуу жасалган учурда тиешелүү дүйнөлүк адабияттарда түрк тилдүү элдердин жалпы сыймыгы болгон улуу окумуштуу Жусуп

Баласагындын эмгектери тууралуу учкай дагы шилтеме жасалган эмес. Бул тарыхый адилетсиздик жана акыйкатсыздыкты жоюу үчүн заманбап окурмандарга Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасындагы баалуу маалыматты бөлүшүү максат кылып коюлган.

Түрк цивилизациясынын эң көрүнүктүү акын жана философторунун бирөөсү Жусуп Баласагын Караханиддер доорунда байыркы Баласагын калаасында (азыркы Токмок шаары) 1017-же 1019-жылы (кээ бир булактарда 1015-ж.) жарыкка келген. Баласагын шаары – Караханиддер мамлекетинин маданий борбору болуп саналган. Жусуп Баласагындын үй-бүлөсү коомдо кадыр-барктуу жана беделдүү үй-бүлөлөрдөн болуп саналган. Болочок ойчул билим булагын Кашкар жана Букара сыяктуу маданий бешикке айланган шаарлардан алган. Араб жана фарс тилдеринде эркин жаза алган Жусуп Баласагын илимдин ар кайсы бутактарында философиялык жана илимий эмгектерин жаза алган [2]. Адамзаттын жалпы тарыхында философия жана илимди, поэзия менен саясатты бирдей алып кете алган инсандар саналуу гана. Мына ушундай инсандардын катарында Жусуп Баласагын татыктуу орун алат. Автор атактуу чыгармасын 50 жашында адамзатка тартуулаган. Бул куракта жашоо тажрыйбасы жана дүйнө таанымы толуп, жетилип турган учурда билимдүү адам пайдалуу кеп-кеңеш бөлүшүүгө даяр болот. Ар кандай кырдаалдарда кандайча мамиле кылуу керек экендиги тууралуу кеп-кеңештерге толуп турган “Куттуу Билим” чыгармасы автордун жогорку интеллекти жана билими тууралуу маалымат берет. “Куттуу Билим” чыгармасы 18 айдын ичинде жазылып бүткөн. 88 бөлүмдөн жана 6645

куплеттен (саптан) турган чыгарманы аяктаган соң 1070-ж. Караханиддердин каганы Кара-Хакан Абу Али Хасанга (Сулейман Арслан) тартуу кылат. Адабият жана искусствону жогору баалаган акылман каган бул шедеврди татыктуу кабыл алат дагы, ойчул Жусуп Баласагынга “Улуу Хас-Жажиб” (сарай алдындагы штаттын башчысы, камергер) наамын берет [3,4].

Жусуп Баласагын жөн гана катардагы жүргөн адам болгон эмес, ал каганаттын ордосундагы жогорку кызмат орунун ээлеген, бийликтин ортосундагы жүргөн ишмер катары, кандайдыр бир деңгээлде окуялардын катышуучусу болгондуктан, бардык “сарайдагы ички интрига жана жашыруун сүйлөшүүлөр” менен жакшы тааныш болгон. Ойчул акылман көптү көрүп, көптү башынан өткөргөн [5].

Белгилүү венгриялык чыгыш таануучу Арминий Вамбери “Куттуу Билимди” түрк тилдүү калктардын ошол доорлордогу коомдук жана административдик жашоосун тереңдетип көрсөткөн жана Чыгыш, өзгөчө түрк тилдүү маданияттар үстөмдүк кылган этикалык тарбия берүүчү чыгарма деп атаган [6].

Жусуп Баласагындын трактаты эл аралык масштабда саясий бестселлер болуп калгандыгы кокустан эмес. Евразиялык мейкиндикте биринчи болуп, социология, саясат таануу, этика, эстетика, теология, социалдык психология жана менеджменттин проблемаларын камтыган иреттүү система сунушталган [7].

Жусуп Баласагын өз чыгармасында лидерлер карманышы керек болгон принциптерди баса белгилеген жана лидердин кишилик өзгөчөлүктөрү менен бирге башкаруудагы баалуулуктары терең изилденген. Бул принциптер заманбап

лидерлерге жол көрсөтүүчү катары кызмат кылаары жана туруктуулук (sustainability) берери жана узак мөөнөттүүлүктү (long-term existence) камсыз кылары талашсыз. [8].

Жусуп Баласагын “Куттуу Билим” чыгармасынын 28 бөлүмүндө лидердикке (бектикке) ылайыктуу инсан кандай болушу керектиги туурасында айтылат. Башкаруу принциптерин талкуулоо менен катар лидерди (жетекчини) лидер эместен айырмалап турган жеке сапаттар белгилүү болот. Абийирдүүлүк (conscientiousness), чынчылдык / ак ниеттүүлүк (integrity), адилеттүүлүк (justice), акыйкаттуулук, билим жана акыл, көрөгөчтүк (visionary), мыйзамдуулук, б.а. эреже жана нормаларды сактоо, жоомарттык жана боорукердик, сылыктык, сабырдуулук – булардын бардыгы башкаруу принциптери катары сунушталган. Өзгөчө лидердин адамдар аралык жөндөмдөрү (interpersonal skills), риторикалык жөндөмдөрү, б.а. ишендирүү күчүнө жана эмпатиялык жүрүш-турушуна, харизматикалык күчүнө басым жасоо менен бирге, анын тең салмактуу жана туура чечим кабыл алуусу үчүн ага тоскоолдук жаратуучу ичкиликтен жана кумардан алыс болушу керек экендигине, эмоционалдык жактан туруктуулугу талап кылынгандыгы жазылган. Дагы бир маанилүү салымы лидердин физикалык көрүнүшү тууралуу сөз болгон. Лидердин бою өтө узун дагы эмес, кыска дагы эмес болуш керек; гелбеттүү, орто бойлуу, орто салмактуу физикалык структура лидерлерге ылайыктуу деп сунушталган.

Мындан тышкары “Куттуу билим” чыгармасында мамлекеттик деңгээлде кадрларды кандайча тандоо, алардын ар бирине кандай мамиле кылуу керектигине басым жасалган. Друкер, Хэнди, Беннис, Адаир, Аргирис, Врум, Герцберг,

Тэйлор, Мак Грегор Армстронг, Джонс, Черингтон жана башкалар сунуштаган классикалык жана заманбап менеджмент теория жана аспаптардын фундаменталдык негиздери дал Жусуп Баласагындын башкаруучулук ой-пикирлерине жакындык көрсөтөт.

–Мамлекеттин болсун же уюмдун болсун, ээ болгон маанилүү жана стратегиялык ресурстары – бул лоялдуу, ишине так жана берилген функционалдык милдеттерди сапаттуу аткарган адам ресурстары экендиги талашсыз. Ошону менен бирге илимий менеджмент мектебинин өкүлдөрү (Тэйлор, Файоль) сунуштаган бир баштуулук принциби (unity of command), эмгекти бөлүштүрүү (division of labor) тууралуу да сөз болмокчу. Мындан тышкары ишти же жумушту бөлүштүрүүдө ар бир адамга алардын жөндөмдүүлүгүнө карата бөлүштүрүү сунушталат.

Бектин күчү – адилеттүү кызматчылар,

Бүт аймакты бек кармаар, шаар кураар. (К.Б. сап 2968)

Бир ишти тапшырбагын эки жанга,

Тапшырдыңбы, ал ишин жылбайт алга. (К.Б. сап 5533)

Аткара алчу адамга тапшыр ишти,

Ишти билбес адамга шылтоо күчтүү (К.Б. сап 5534)

Кошоматчы, шашмага иш бербегин,

Тандап бергин адамдын жөндөмдөрүн (К.Б. сап 5535)

Бектин күчү – адилеттүү кызматчылар,

Бүт аймакты бек кармаар, шаар кураар. (К.Б. сап 2968)

–Менеджментте башкаруучунун дайыма ишенимдүү, ак ниет жана акылдуу жардамчысы болушу керек. Жардамчы же орун басардын бар болушу лидерге коопсуздук жана ишеним сезимин берет. Жардамчы тандоодо анын профессио-

налдуулугуна, коммуникабелдүүлүгүнө жана колдонгон ресурс-тарга карата эсеп бере алуу жөндөмүнө (accountability) маани берүү керек деп эсептелген.

*Бекке керек увазир, ишке башчы,
Увазир – жакшы, бекте- уйку жакшы. (К.Б. сап 2182)
Ал киши эң жигердүү болуп анда,
Ишке арнасын пейилин, жүрөгүн да. (К.Б. сап 2184)
Болсун акыл, билими терең деңиз,
Аткарган мөөнөтүндө ишти тегиз. (К.Б. сап 2185)
Өңдүү-түстүү адамдар ишке жакшы,
Мүнөзү жумшак адам элге жакшы. (К.Б. сап 2213)
Ал болсун терең ойлуу жана да сак,
Илим менен жазууну билсин эң так. (К.Б. сап 2218)
Этиятсыз увазир жакшы болбойт.
Эсеп-чоту болбосо – иш оңолбойт. (К.Б. сап 2219)*

–Эффективдүү лидер кол алдындагы адам ресурстарын жөндөмү, билгичтиги, квалификациясы, тажрыйбасы, таланты жагынан жакындан таанып билиши керек.

*Бектери кызматкерин даана билсин,
Пайдалуу, пайдасызын талдай жүрсүн. (К.Б. сап 2973)*

–Аткарган ишке карата эмгек акы төлөө принциби сунушталган. Аткарган жумушуна, берилген тапшырмага жараша эмгек акы чегерүү принциби классикалык башкаруу мектебинин өкүлдөрү (Тэйлор, Гантт) тарабынан XX кылымдын башында илимий жактан анализденип, эсептелип анан сунушталган.

*Бектери кызматчысын турса мактап,
Анда алар эмгектенет жанын таштап. (К.Б. сап 2977)
Мээримдүү бол, кызматчыңдын жайын бил,*

*Ачты тоюндур, жылаңачты – кийиндир. (К.Б. сап 2982)
Эң алгач – ага кийим, тамак берет,
Милдетин жакшы өтөөнүн камын көрөт. (К.Б. сап 2958)
Кызматына жараша сыйлык берсин,
Акыны – ишке тете ченеп бөлсүн. (К.Б. сап 2974)
Бек ага ишин баалап, акы берет,
Бегинин урмат менен сыйын көрөт. (К.Б. сап 2965)*

–Персоналды мотивациялоодо Жусуп Баласагын аларды муктаждыктарына жараша 3 категорияга бөлүүнү сунуштаган: а) материалдык эмес сыйлоону күткөндөр; б) материалдык сыйлоону күткөндөр жана в) эки сыйлоо түрүн тен күткөндөр. Бул ой-пикирлер XX кылымдын ортосунда мотивация теорияларында, б.а. Маслоу, Альдерфер, Герцберг сыяктуу психологдор тарабынан теориялык-методологиялык негиздеринде параллелдүүлүк көрсөтөт.

*Алдыңда кызматчылар түрдүү келет,
Ар бирине ар башка кароо керек.
Жакшы көрөт – бири анын, сыйлаганды,
Сый көрсөтүп, кубанткын анда аны.
Дагы бири олжону жакшы көрөт.
Аяба байлык андан –жанын берет.
Үчүнчүдө - олжо да, даңк да тилек,
Андайды ат-тон берип, мактоо керек. (К.Б. сап 5515-5518)*

“Куттуу Билим” чыгармасында лидерге коюлган талаптар жана алардын карманышы керек болгон башкаруу принциптери менен катар мамлекеттик деңгээлдеги маанилүү кызматтык ролдорго тигил же бул адамды дайындоодо коюлган талаптар, б.а. тандоо критерийлери талкууланган.

Мисалы, увазирден тышкары, аскер башына (армия башчысы же коргонуу министри), ордо башына (аппарат жетекчиси), элчиге (тышкы иштер министри), казыначыга (каржы министри), катчыга (мамлекеттик катчы же статс-секретарь) тиешелүү болгон сапаттар жана компетенттүүлүктөр сунушталган.

–Мисалы, аскер башынын сак, көрөгөч, жолборс сымал кайраттуу, баатыр, адилеттүү, мактаанчаак эмес, сүрдүү, тартипти катуу сактаган, түлкүдөй амалдуу/стратег, сагызгандай сак жана этияттуу, жоомарт, мыкты курал-жарак менен жабдылган, чагылгандай тез чечим кабыл алган сапаттар талап кылынат.

–Ал эми элчиге карата коюлган талаптар: билими артык, сөзгө чечен, эстүү, эптүү, ак жүрөк, ишенимдүү, так, иш билги, адилеттүү, көтөрүмдүү, өлкөнүн кызыкчылыгын көздөгөн, санакты, жер ченемин жакшы билген, эң көп тилде сүйлөй билген.

–Казыначыга тиешелүү сапаттар: токейил, чынчыл, адал менен арамды айрып билген, пейили түз, ичкиликке берилбеген, сараң, ишине тыкан, эсеп-чотту китепке так жазган, бардык мал-мүлктүн баасын билген, соодалаша билген.

–Катчыга коюлган талаптар: бардык сырды ката билген, аз-көптү сактап жүргөн, убадага бек, билимдүү, акылдуу, жакшы жаза билген, кол жазуусу сулуу, ичкиликке берилбеген, таза пейил, издегенде дайыма даяр.

Жогоруда байкалгандай, ар башка ролдук кызматтарга коюлган талаптар жана тандоо критерийлери ар бир кызмат орду ээсинен иш билгичтик, тактык, эсеп берүүчүлүк (accountability), ак ниеттүүлүк, ишине берилгендик сыяктуу

жана ар бир кызматтын ички өзгөчөлүгүнө жараша спецификалык сапаттар сүрөттөлгөн.

XI кылымдын башында жашаган түрк тилдүү элдердин чыгаан мамлекеттик ишмери жана философу Жусуп Баласагындын эмгеги бүгүнкү күндө дагы өз потенциалын жана актуалдуулугун өзгөчө коррупция менен күрөшүү, ак ниеттүү башкаруу, кадрдык саясат жүргүзүү жаатында жоготпой келүүдө. Ак ниеттүү башкаруу жана бийликте коррупция менен күрөшүү маселеси курч болуп турган учурда Кыргызстанда өткөн чактын тарыхый сабактарына жана тажрыйбаларына кайрылуу менен дагы натыйжалуу аспаптарга ээ боло алуу мүмкүнчүлүгү жаралууда. Анткени, жыйынтыктап келгенде, өткөн чакта долбоорлонгон, программаланган жана учурда интерпретацияланган билим жана маалымат – коомдо маданий жактан таандык болуу сезимин тарбиялап, массалык маданий аң-сезимди калыптандыруу жана өнүктүрүүдө таасирдүү фактор болуп саналат.

XI кылымдын башында жашаган түрк тилдүү элдердин чыгаан мамлекеттик ишмери жана философу Жусуп Баласагындын эмгеги бүгүнкү күндө дагы өз потенциалын жана актуалдуулугун жоготпой келүүдө. Тескерисинче, менеджмент сыяктуу кээ бир илимий дисциплиналарда жеткиликтүү деңгээлде колдонулбай келүүдө. Мындай улам, Кыргызстанда жогорку окуу жайларда бакалавр жана магистратура программаларында “Уюм теориясы”, Башкаруу теориясы” “Адам ресурстарын башкаруу”, “Мамлекетти башкаруунун негиздери” сыяктуу курстарынын жумушчу программасына (силлабус) Жусуп Баласагындын трактаттарын киргизүү сунушталат.

Өзгөчө ак ниеттүү башкаруу жана бийликте коррупция менен күрөшүү маселеси курч болуп турган учурда Кыргызстанда өткөн чактын тарыхый сабактарына жана тажрыйбаларына кайрылуу менен дагы натыйжалуу аспаптарга ээ боло алабыз. Коомубузда саясий элитаны тарбиялоо зарылчылыгы курч жана актуалдуу болуп турганда, генетикалык эс-тутумда сакталып калуусу жогорку ыктымалдуулукта болгон маалыматты келечек лидерлердин жана саясий элитанын кабыл алуусун жеңилдетиши мүмкүн. Дал ушундай генетикалык эс-тутум менен берилүүчү маалымат Жусуп Баласагындын “Куттуу билиминде” сунушталган. Анткени, жыйынтыктап келгенде, өткөн чакта долбоорлонгон, программаланган жана учурда интерпретацияланган билим жана маалымат – коомдо маданий жактан таандык болуу сезимин тарбиялап, массалык маданий аң-сезимди калыптандыруу жана өнүктүрүүдө таасирдүү фактор болуп саналат.

АНТОНИМДЕР

Махмуд Кашгари

Дүйнөлүк мааниге ээ «Түрк тилдеринин сөздүгүнүн» (Диван-лугат-ат-түрк) автору Махмуд Кашгари 1029-30-жылдары Ысык-Көлдүн жээгиндеги байыркы Барскоон калаасында туулган. Кашкар жана Багдад калааларында билим алып, түрк тайпалары жашаган жерлерди кыдырып, алардын тилин, турмуш-тиричилигин, каада-салтын, ой-санаасын, тарыхын жакшы билип өздөштүрүп, илим үчүн эң керектүү материалдарды жыйнап, түрк тилинин алгачкы сөздүгүн

түзүүгө бел байлайт. Сөздүктүн курамында 390дой макал-лакаптар, табышмак, ыр, учкул сөздөрдүн кездешишинен аны поэтикалык жыйнак чыгарма катары кабылдоого толук мүмкүндүк берет.

Сөздүктө төмөнкүдөй макал-лакаптар, учкул сөздөр кездешет. «От түтүнсүз болбойт, башчысыз түрк болбойт», «Бычак канчалык курч болсо да, өз сабын кеспейт», «Адам аласы ичинде, жылкы аласы сыртында», «Жаза атпаган мерген, жаза атпаган жаак болбойт». Бул сыяктуу макал-лакаптар, учкул сөздөр азыркы учурда да кеңири пайдаланылып, адамдар үчүн жалпы тарбиялык мааниси зор адабий материалдар болуп эсептелет.

«Сөздүктөн» түрк элдеринин жылдыздардын жана планеталардын кыймылынын негизи жыл, ай саноо көз караштарынын системасына байланыштуу уламышты да кездештирүүгө болот. Уламыш боюнча түрк хандарынын бири курултай жыйнап, мезгилди бөлүү үчүн ар бир жылга өзгөчө ат берүүнү сунуш кылат да, жан-жөкөрлөрүнө жапайы жан-жаныбар, айбанаттарды Иль суусун көздөй айдоого буйрук берет. Кайсынысы суудан сүзүп чыкса, катары менен ат берүүнү чечишет. Уй биринчи суудан сүзүп чыгайын деп калганда, анын башына билинбей отуруп алган чычкан биринчи секирип түшөт. Ошентип 12 жылдык цикл чычкандан башталып калган, ал эми калганы-уй, барс, коён, балык, жылаан, жылкы, кой, маймыл, тоок, ит, чочко болуп суудан сүзүп чыкканы боюнча жайгашкан.

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Текстте катышкан төмөнкү сөздөрдүн антонимин жазгыла.

Калаа, керектүү, алгачкы, бел байлайт, учкул сөздөр, курч, адам, зор, уламыш, хан, өзгөчө, суу, биринчи.....

2-тапшырма. Тексттин мазмунун пайдалануу менен көп чекиттердин ордуна суроолуу сүйлөм койгула.

1.?

2. Махмуд Кашгари лингвист, «Диван-лугат-ат-түрк» сөздүгүнүн автору.

3.?

4. Ысык-Көлдүн жээгиндеги байыркы Барскоон калаасында туулган.

5.?

6. Сөздүктө «Адам аласы ичинде, жылкы аласы сыртында», «Бычак канчалык курч болсо да, өз сабын кеспейт» деген сыяктуу макал-лакаптар бар.

7.?

8. Сөздүктөн түрк элдеринин жылдыздардын жана планеталардын кыймылынын негизи жыл жөнүндөгү уламышты да кездештирүүгө болот.

9.?

10. Махмуд Кашгаринин бул сөздүгү бүгүнкү күндө да тарыхый маанисин жоготкон жок.

3-тапшырма. Тексттин мазмунун айтып бергиле, ар бир абзацка ат койгула.

4-тапшырма: Төмөнкү берилген антоним сөздөрдүн түгөйлөрүн таап жазып жана алардын катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Бийик, өйдө, баатыр, начар, чырайлуу, элпек, одоно, орой, алдыңкы, таза, бүркөк, жабык, берешен, жоомарт, кен, алга, чабал, тың, алыс, жоон, өткүр, курч, жай, ишмер, калыс.

5-тапшырма: Антоним сөздөр катышкан макал – лакаптарды андан ары улантып жазгыла.

1. Дос күйдүрүп айтат, душман сүйдүрүп айтат.

2. Эр жигит эл четинде жоо бетинде.

3. Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар.

4. Ач кадырын ток билбейт.

5. Жаш келсе- ишке, кары келсе-ашка.

6-тапшырма: Акылмандардын асыл ойлорунан үйрөнгүлө.

“Акылдын натыйжасынан негизги үч сапат келип чыгат – мыкты чечимге келүү, жаңылбай сүйлөө, жана иштей турган нерсени иштөө”. /Демокрит./

“Бардыгын билген гана акылдуу болбостон, билгенин иш жүзүндө көрсөтө алган акылдуу болот”. /Аристотель./

“Адамдын акылы соргок келет. Ал тойбойт, жай албайт, акылга байыган сайын алга умтула берет”. /Ф.Бекон./

“Сезимге сабырдуулук берген адам – турмуштун каршылыгын жеңген адам”. /Д.Чосер./

“Чыныгы акыл маданияты болбой туруп, назик сезим болууга мүмкүн эмес”. /А.Франс./

“Чындыкты канчалык калп айткан менен жашыра албайсың”. /Эзоп./

ОМОНИМДЕР

Мисалы: Шарт: 1 мүмкүнчүлүк. Айнура үй шартына байланыштуу, бул жолу да жолугушууга барбай калды. 2.

Дароо, тез эле. Сот процессинде маселе эч убакта шарт эле чечиле койбойт, ал көп убакытты талап кылат.

Көк: 1. Чөп, тоют. Мал көккө тоюп калган кез. 2. Мүнөз, кыял. Айтканын бербеген көк киши жаман болот, андай кыялды ташташ керек. 3. Өң, түс.

Көк түстүү көйнөк кийип бүгүн түнү,
Бүгүн түнү түшүнө кирсем экен. /А.Узакбаева/.

Калыгул Бай уулу /1785-1855/

XIX кылымдын башында жана орто ченинде кыргыздардын коомдук - экономикалык жана руханий турмушунда чоң өзгөрүүлөр боло баштайт. Кокон хандыгынын тушунда ислам кеңири жайылып, диний мектептер, медреселер ачылып, сабаттуу адамдар пайда болот. Орусиянын карамагына өткөндөн кийин илим-билимге, маданиятка умтулуу андан бетер күчөйт.

Экинчиден, ушул мезгилде кыргыздардын дүйнөнүн башка элдери менен болгон карым-катышы бир топ артат.

Дал ушундай коомдук маданий жагдай шартка ошондой эле көркөм сөз өнөрүнүн өсүп-өнүгүүсүнүн натыйжасында жекече акындык поэзия фольклордон бөлүнүп чыгып, XIX кылымда Хк. баш ченинде кыргыз поэзиясынын алгачкы бүчүрлөрү пайда болот. Анын эң көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири – Калыгул Бай уулу. Анын чыгармачылык жолунун башталышы Кыргызстан Кокон хандыгынын бийлигинде турган мезгилге туш келсе, ал эми чыгармачылыгынын гүлдөп-өнүккөн учуру Түндүк кыргыздардын Орус империясынын курамына кирүүгө жасаган алгачкы иш-аракеттеринин

жылдарына дал келет. Чыгармаларынын бизге келип жеткен үзүндүлөрүнөн байкасак, акын болжолу, мусулман дининин негиздери, эски күн чыгыш адабиятынын айрым үлгүлөрү менен тааныш болуптур.

Калыгулдун поэзиясында философиялык, этикалык идеялар менен мотивдер арбын, (“Калыгулдун санат, термелери”, “Өмүр жөнүндө”, “Ысык-Көл” ж.б.).

Калыгулдун санат, термелери

Жыйырма менен отуз жаш,
Өтсө келбейт ал кайтып.
Желип өмүр өткөн соң,
Жигит болбойт ал кайтып.
Атадан алтоо туулса да,
Сыйлашпаса жат болот.
Жарды болор жигиттер,
Дөөлөтүнө мас болот.
Жаман болор жигиттер,
Тууганына кас болот.
Эки ат миген кеч калбайт,
Элдүү жигит ач калбайт.
Кайгысыз киши карыбайт,
Калп айткан киши жарыбайт.
Беш тогол өтпөй жаз болбойт,
Пейили тар киши бай болбойт.
Эзелки душман эл болбойт,
Желкени кессең тон болбойт.
Уй териси тон болбойт,
Урушчаак киши чоң болбойт.

(Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Текстти окугула. Төмөнкү сөздөрдүн орус тилиндеги маанисин тапкыла.

Руханий турмуш, диний мектеп, карым-катыш, жагдай-шарт, көркөм сөз өнөрү, бүчүр, өкүл, дал келет, үзүндү, күн чыгыш, болжолу, үлгү.....

2-тапшырма. Ырдагы белгиленген сөздөр кайсы мааниде колдонулду?

3-тапшырма. Текстти окуп, ага суроо түзгүлө.

1.
2.
3.
4.
5.

4-тапшырма: Сүйлөмдөрдө учураган омонимдердин бири-биринен болгон айырмасына талдоо жүргүзгүлө.

1. Көп жойлогон түлкү ачтан өлөт. /Ылакап/.
2. Нази көзүндү ач мен келдим.
3. Жакшы ниет – жарым иш бүтүргөнгө тете, кара ниет ач бел, куу жондо өлгөнгө тете.
4. Кызыл чок:
«Түш дегенде, түшкүн-деди»,
Түшпөймүн, үмүтүңдү үзгүн деди.
Эңкейип кыл чылбырдан алар кезде,
«Мен дагы Мамбет деген кушмун деди» - деди
/Ж.Турусбеков/.
5. Адамзат уктаса,
Ар бир түркүн түш көрөт.

Түбөлүгү түз болсун,

Түштүн жайын ким билет? /Курманбек/.

6. Күн чак түш болгон кезде чөптүн жарымын чаап бүтүштү.

7. Жар жыгылса, суу чыкпайт.

8. Алган жарың жамандап,

Ашканды кайдан табасың? /М.А./.

9. Баркыттан кийген балдар ай,

Баш айы көйнөк кыздар ай,

Эртең күйөө той берет,

Жар көрөлү,

Жар, жар ай.

10. Баланын көзүнөн жаш кылгырып бетинен ылдый салаалады.

11. «Эмгек эрезеге жеткирет»- дегендей, Болоттун жашы жыйырмадан ашкандыгына карабастан, көп нерсени жасоого үлгүрдү.

12. Кечээ гана тиги кырда жок эле,

Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш.

5-тапшырма. Көп чекиттин ордуна маанисине карап омонимдерди жазгыла.

Бирөөгө.....ниеттик кылган болбойт. Сен эртеңден баштап балдарды... Ромашканын гүлү көп оорууга Ок,..... азайып калды.келиши менен жан-жаныбарлар тирилигин башташты. Алтынай мончок менен тизгендей сулуу кылып..... (дары, кара, жаз).

6-тапшырма. Макалдардын маанисин айтып бергиле.

1.Эл үмүтүн эр актаар, эр атагын эл сактаар.

2. Баатыр элден чыгат, байлык жерден чыгат.

3. Жигит элин сагынат, булбул ырын сагынат.
4. Дарак жемишинен, адам акылынан таанылат.
5. Эрди ант байлайт, атты аркан байлайт.
6. Эрди намыс өлтүрөт, коёнду камыш өлтүрөт.

Барс-Бег каган

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР

Барс-Бег каган

VII кылымдын башында Борбордук Азияда ири саясий өзгөрүш болуп, экинчи түрк каганаты түзүлөт. Анан ал каганат кошуналарынын баарысынын тынчын алып, коркутуп, үркүтө берет. Алардын алсыздары басынып баш ийип беришет да, алдуу-күчтүүлөрү биргелешип жашоонун жолун издешет. Түрк коркунучуна каршы болгондордун башында ал кезде кошуналарына кадыр-баркы, сөзү өткөн кыргыз мамлекети турган. Ага жараша анын башчысы дагы адилеттүү, калыс, маселени өз убагында шарт чечкен, иштин майда-чүйдөсүнө чейин көзүн билген адам болуу керек эле. Ошондой сапаттарга Барс-Бег ээ болуп, мамлекетти башкарган. Барс-Бег өз учурунун көрүнүктүү саясий ишмери. Барс-Бег кыргыз башчыларынын тукумунан чыккан. Атасынан ажырап эрте жетим калган. Төрт бир тууган болгон. Ит агытып, аңчылык кылууну аябай жакшы көргөн. Барс-Бегдин укум-тукумдары ошол кездегилердин түшүнүктөрү боюнча Умай-Эне колдогон адамдар экен. Анын

тууган-туушкандары Умай-Бег деген наамды алып жүрүшкөн. Ажо жарык дүйнөгө келген ар бир адам катары эле эмес, ар нерсеге шыктуу, ыктуу, аны билүүгө, үйрөнүп алууга жана иштеп кетүүгө жанын сабап киришкен аракетчил адамдан болгон экен. Ал ар бир маселени акылга салып, таразалап чечкенге аракет жасачу. Чет өлкөлөр менен жасаган татаал мамилелер учурунда ал баарынан мурда Кыргыз мамлекетинин башчылыгына өзүнүн жеке мыкты сапаттары менен жеткен болуш керек. VII кылымдын акырында Барс-Бег кыргыздардын күч-кубаттуу эл болуп калганын сезип, маанилүү саясий акт жасаган. Ынанчу Алп Билге деген ат менен каган наамын алып, тактыга отурган.

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Төмөнкү фразеологизмдерди тексттеги кайсы сөздөр менен алмаштырса болот?

Кабыргасы менен кеңешүү, кара кылды как жарган, көз ачып-жумганча, төбөсүнө камчы үйрүү, ийне-жибине чейин.

2-тапшырма. Текстти окутула. Барсбектин кайсы сапаттары анын уникалдуу инсан экенинен кабар берип турат.....

3-тапшырма. Суроолорго жооп берүү менен Барсбек жөнүндө билгениңерди ортого салгыла:

1. Барсбек кайсы доордо жашаган?

2. Эмне үчүн ал ошол кездеги кыргыз каганатынын башына келди?

3. Эмне үчүн Барсбектин ысмы кыргыз тарыхында калды?

4. Ал кыргыз мамлекети үчүн кандай иштерди жасаган?

4-тапшырма. Сүйлөмдөрдөн фразеологизмдерди белгилеп, алардын маанилик эквивалентин тапкыла.

1) Тергөөчү бул ишти ийне-жибине чейин карамайынча аягына чыга албасына көзү жетти.....

2) Ар бир укук коргоо кызматкерлеринен кара кылды как жарган калыстык талап кылынат.

3). Сот процессинин жүрүшүндө зал кулак-мурун кескендей болуп турду.....

4). Кылмышкер өзүнүн жасаган кылмыш ишинен кийин гана бармагын тиштеп отуруп калды.

5). Ишке жаңы гана орношкон жактоочу ар бир ишти кабагым-кашым дебей так аткарат.....

6). Азамат чогуу иштеген кызматташынын мындай мамилесине акылы айран.....

7). Маселенин күтүлбөгөндөй мындай чечилиши анын күйбөгөн жерин күл кылды.....

5-тапшырма. Төмөнкү берилген сөздөрдүн фразеологиялык бирдигин тапкыла жана сүйлөм түзгүлө.

Үлгү: Ойлонуп көрүү-кабыргасы менен кеңешүү.

Ойлонуп көрүү; Тез, бат эле; Коркуу; Зыкым, саран; Нааразылашуу; Күнөөсүз жаза алды; Айласы кетип шашты; Өөн табат; Көп, жыш; Тоотпойт; (Төбө чачы тик туруу, жумурткадан кыр табуу, чычканга кебек алдырбаган, мурдун балта кеспеген, иттин кара капталынан, кыргый кабак болуу, көз ачып-жумганча, кирерге тешик таппай калды).

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

6-тапшырма. Тексттерден фразеологизмдерди бөлүп жазып, маанисин чечип бергиле.

Өчкөн отун тамызган,
Өлгөн жанды тиргизген,
Чачылганды жыйнаган,
Үзүлгөндү улаган,
Кайран жеңем Каныкей.

Сары изине чөп салып,
Саргара кууп алалык.

Туйдуңбу балээ шумдугун,
Басып алган окшодук,
Ажыдаардын куйругун.

Күлүктөр суулугу менен суу ичип, эр азаматтар өтүгү менен суу кечип, эл башына оорчулук түшкөндө, капилеттен сөз тапкан, караңгыда жол ачкан карылардын акылы керек болду. Ошондо калың элдин алдына кара кылды как жарган,

калыс Бакай чыгып акыл сөзүн айтты: «Калайык, көп эле жылдызыңарды түшүрүп, башыңарды жерге салбагыла! Ач тоюнат, арык семирет...» («Манас» кара сөз түрүндө).

Кандай ата-эне болбосун, очогунун отун өчүрбөй, куттуу үйүнөн түтүн булаткан туяк калышын тилейт. Баласы теңтушунан кем калбай билим алып, журтунун керегине жараган киши болуп чыгышын самабаган жан жоктур. «Адамдын бир кызыгы бала» деп кемеңгер Абай абабыз айткандай, наристенин ыңаалап дүйнөгө келгени, там-туң басканы, алгачкы ирет арипти жазганы...ушулардын баардыгы ата-эненин кубанычы. Уулу эр жетип, үйлөнүп, башына баш кошулса, кызы бой жетип ордун таап, өрүшү кеңесе, кайсы ата-эне балкып-чалкыбасын.

Көптөгөн жаштар дүйнөгө келип, ат жалын тарткан азамат болгондугун, ата-эненин таман акы, маңдай теринин акыбети катары билишет. Перзенттик парызын мээрим, ысык ымаласы, адамгерчилиги менен актоого тырышат. Алар Мекен, калк алдындагы милдеттерин да адал аткарат. Анткени, Мекенди сүйүү өз очогун сүйүүдөн башталат. Ата-энени ардактаган, улууга урмат көрсөтүп, кичүүгө үлгү болгон жигит калкынын да кадырына жетет. Карыялардын кардай аппак чачын сыйлап, өйдөдө өбөк, ылдыйда жөлөк болуу-жаштардын ыйык милдети, кылымдар бою калыптанган асыл салтыбыз. («СК»).

КЫРГЫЗДЫН АЛГАЧКЫ АГАРТУУЧУЛАРЫ

ЗАТ АТООЧ. ЭНЧИЛҮҮ ЖАНА ЖАЛПЫ АТТАР

Касым Тыныстанов

Касым Тыныстанов 1901-жылы азыркы Ысык-Көл районунун Чырпыкты айылында туулган. Ал кыргыз тил илимин негиздөөчү, «Манас» эпосун иликтөөгө жол салган, мамлекеттик жана коомдук ишмер, котормочу, адабиятчы, акын, педагог-тарбиячы, драматург болгон.

1913-14-жылдары Касым Байсоорун атындагы өзбек мектебинде окуган. 1914-1916-ж.ж. Караколдогу жергиликтүү орус мектебин аяктаган. 1924-жылы Ташкендеги казак-кыргыз эл агартуу институтунда окуган. Илимий, чыгармачылык, уюштуруучулук ишмердиги студент кезинен эле башталган. Акыркы курстарда окуп жүргөндө «Акжол» газетасынын, «Жаш кайрат», «Сана» журналдарынын редакциясында кызматкер, Кара-Кыргыз илимий комиссиясынын мүчөсү болгон. 1924-1925-жылдары Түркстан республикасынын академиялык борборунда Кыргыз облустук бөлүмүнүн катчысы, анын төрагасы, биринчи кыргыз гезити «Эркин Тоонун» редактору болгон. «Алаш» партиясынын Пишпектеги филиалын түзгөн. 1928-31-жылдары «Жаңы маданият» жолунда журналынын уюштуруучусу, жооптуу редакторлук милдетин аткарган. 1930-1937-ж.ж. Кыргыз маданият курулуш институтунда илимий кызматкер, анын директору КМПИнин

доценти жана профессор болуп иштеген. Азыркы кыргыз орфографиясынын негизги принциптерин иштеп чыгып, кыргыз тилинин тунгуч окуу куралдарын түзгөн. Касым 1924-жылы мектептер үчүн биринчи «Окуу алиппе», 1933-жылы «Кыргыз тилинин терминологиялык сөздүгү», 1936-жылы «Кыргыз тилинин синтаксиси» деген китептерди жарыкка чыгарган. «Кыргыздын жаңы алфавити үчүн болгон 10 жылдык күрөш» деген илимий иши сакталып калган. Калган китептери менен кол жазмаларынын тагдыры табышмак. Мүмкүн, НКВД алып кеткен кол жазмалардын ичинен дагы далай адабий олжолор табылгандыр.

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Тексттеги энчилүү зат атоочторду өзүнчө бөлүп жазгыла, алардын жазылышына көңүл бургула.

2-тапшырма. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле.

3-тапшырма. Текстке суроо түзгүлө.

1.
2.
3.
4.
5.
6.

Зат атоочтун жак, таандык, сан категориясы

Уулу Эркиндин эскерүүсү. Каникул убагы деп агасы, карындашы үчөө айылда эс алып жүрүшкөн. Анан эле атасын кармап кеткенин капысынан угушту. Бала да, атасын эмнеге,

кимдер камап кеткенине түшүнгөн жок. Шаша-буша шаарга келишти. Азыркы көркөм сүрөт музейи турган жер-алардын үйү эле. Ошондон тартып түстөрү суук НКВДнын кишилери тынчтык беришкен жок. Эмнегедир түндө келишчү да «конфискациялайбыз!» деп, буюм-тайымдарды четинен көңтөрө беришчү. Ошентип, акыры үйдөн да кууп чыгышты. Апасы байкуш чөжүрөгөн жөжөлөрүн ээрчитип алып, кайсы бурчта гана баш калкалабады.

Баарынан азаптуусу-көчөдө өзү теңдүү жубарымбектер менен ойноп жатып, «чокуша» кетсе эле «Сен эл душманынын баласысың» деп катардан чыгарып салышчу. Ал тургай репрессиянын сасык саясатынан чочуп калышкан айрым ата-энелер «эл душманынын баласына жолобогула» деп Эркиндин жанына жолотушчу эмес.

Сурак. Камакка алганы курусун, бир жарым ай суракка чакырган жок. Кийин аты-жыты белгисиз Жуков деген неме суракка чакырып, анкетасына аркы-теркини жазып жөн болот. Анкетада Касымдын кайда туулгандыгы, жогорку билимдүүлүгү, социалдык абалы, үй-бүлөсү тууралуу гана жазылган. Болгону ошол. Касымдын жазуучулук калемине таандык «Мариям менен Ысык-Көлдүн боюнда» аңгемеси, «Касымдын ырлары» жыйнагы, «Академия кечеси» тарыхый драмасы жарык көрүп калган. Айрыкча «Академия кечесин» бай-манаптарды, өткөндү идеялизациялагансың деп катуу сынга алышты. «Контрреволюционер» эски окуу китептеринен көрүндү. Болгон күнөөсү ушунча.

Айып. 1938-жылы ага официалдуу айып тагылды. Анда К.Тыныстанов 1921-жылдан бери улутчул «Алыш Ордо» уюмунун активдүү мүчөсү болгон. Ал Совет бийлигин

куралдуу жол менен жок кылууга, буржуазиячыл улутчул мамлекет түзүүгө карата иш-чараларды жүргүзүп, капиталисттик өлкөлөрдүн чалгындоо органдары менен бирдикте кылмыш иштерин жасаган деп жазылган.

Соту. 1938-жылы соту болду. СССРдин Аскер соту жабык кеңешмеде бир катар тергөө иштерин карап чыгышып, жарым сааттын ичинде Тыныстановдун «күнөөсүн» мойнуна алдырышты. Түрмөнүн медицина кызматкери «Нерви жукарып, ашказаны бузулган. Башкалардын жардамысыз басып жүрө албайт, ооруканага жаткыруу керек» деген диагноз койгонуна карабай Аскердик сот 1938-жылдын 5-ноябрында атууга өкүм чыгарды. Өлүм баракчасынын төмөн жагында «Өлүм тезинен аткарылсын» деген жазуу бар эле.

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. Текстти окуп, мазмунун айтып бергиле.

2-тапшырма. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле:

1. Касым Тыныстанов элине эмне кызмат аткарган? ...
2. Эмне үчүн ал репрессияга учурады?
3. Касым Тыныстановдун тарыхта кандай орду бар?
4. «Эл душманынын» үй-бүлөсүнө кандай кордуктарга чыдоого туура келген?
5. Ага кандай айып тагылган?
6. Сот ага кандай өкүм чыгарды?

Темага карата тапшырмалар:

3-тапшырма. Таандык мүчөлөр уланган сөздөрдү белгилегиле. Кайсы санда турат? Берилген сүйлөмдөрдөгү ойлорду эсиңерге сактагыла.

1. Калк намысын атабас чечен бечел, Мекен камын көрбөс алп бечел (Т.С).

2. Адилет адамдын адилеттигине шек келтирүү кечирилгис күнөө. (В.Ш)

3. Адамдарга кең пейил болгула, ошондо силерге кең пейил болушат.

4. Хосровдун падышасынан: - Адамдардын ичинен кимдин акылдуу болушун каалайт элеңиз? - деп сураганда ал мындайча жооп бериптир:

- Душманымдын даанышман, эстүү болушун каалайм. Акылдуу душман арамдык ишке сейрек барат. Ал эми акмак душманды адилетсиз иштен токтотууга болбойт.

5. Ынтымагы бар элдин таалайы-багы ачылат, ынтымагы жок элдин тапканы бекер чачылат.

5-тапшырма. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз тизмектери менен сүйлөм түзгүлө.

Студент, адилет, Бакыт, билимдүү, окумуштуу, бала, барган эмес, Аскер соту, өсүүдө, жүрөк, сүйүктүү шаар.

6-тапшырма. «Жакшы сөзү менен сооротот, жаман токмогу менен ыйлатат». Макалдын негизинде текст түзгүлө.

-ск, -нк, -фт, -кт, -нг, -нд, -мн тыбыштары менен бүткөн сөздөрдүн жөнөөлүшү

Ишеналы Арабаев

Арабай уулу Ишеналы 1882-жылы Кочкор өрөөнүндөгү Күн-Батыш айылында туулган. Кочкордон, Уфа жана Казан шаарындагы медреседен билим алган. Россия Федерациясынын курамына кирген Кыргыз автономиясын түзүүнү жактоочу-

лардын бири. Анын жетекчилиги астында «Манас» эпосун кагаз бетине түшүрүү иши башталган.

И. Арабаев 1910-1913-ж.ж. Уфа шаарындагы «Медресе Галия» аттуу жогорку даражалуу диний мектепке кышкысын окуп, жайкы дем алыш мезгилдеринде бала окутуп жүрчү. Ал мектепте окуп жүргөндө эле билими терең, аң-сезимдүү алдыңкы студенттердин бири болгон. Ал Сарсекеев деген казак студент менен бирдикте кыргыз жана казак балдарына арнап «Алипбээ жаки төтө окуу» деген китебин жазып, аны 1911-жылы Уфа шаарында араб тамгасы менен бастырып чыккан. Бул китеп өз убагында тез кат тааныта турган элге кеңири белгилүү китеп болгон. Ал 1913-жылдан 1916-жылга чейин Ысык-Көл жана Тянь-Шань өрөөндөрүндө мугалим болуп иштеген. 1918-1922-ж.ж. Түркстандын Жети-Суу областында ар түрдүү жооптуу кызматтарда иштеп, мугалимдерди даярдап турган алгачкы курстарды уюштурат.

1925-жылы июль айында Кыргыз автономиялуу облас-тынын мугалимдеринин 1-тунгуч съезди болуп, анда тыбыш тууралуу, латын тамгасына өтүү тууралуу, жазуу тууралуу токтомдор кабыл алынган. Акыркы маселе боюнча Арабаев доклад жасаган.

И. Арабаев кыргыз тилинде окуу китептерин жазып, алар менен бала окутсам деген асыл оюн Октябрь революциясынан кийин гана ишке ашырды. Ал кыргыз элинин алфавитин түзүп, «Кыргыз алипбээсин» жазып басмадан чыгарды. Анын ысмы кыргыз тарыхында зор демократ-агартуучу, улуу тунгуч окумуштуу катары калды.

Текстке карата тапшырмалар:

1-тапшырма. И. Арабаев сыяктуу дагы кайсы инсандарды билесиңер?

2-тапшырма. Тексттен жөндөмө мүчөлөрү уланган сөздөрдүн алдын сызгыла жана ал кайсы жөндөмөдө тургандыгын айтып бергиле.

3-тапшырма. И. Арабаев жөнүндө дагы эмнелерди билесиңер, оюңарды ортого салгыла.

Темага карата тапшырмалар:

4-тапшырма. Берилген сөздөрдү жөндөгүлө.

Минск, фонд, танк, шланг.

5-тапшырма. Төмөнкү сөз айкаштарын орус жана кыргыз тилинде жөндөп чыгып, алардын жөндөлүштөрүн өз ара салыштыргыла.

Жакшы студент, алдыңкы мугалим, кызыктуу китеп, Жогорку окуу жайы, алгачкы университет, окуу залы.

6-тапшырма. Акыл тарбиясынан алынган мисалдарды уланткыла.

Эки жүздүүлүктүн белгиси үчөө: калп сүйлөйт, убадасынын аягына чыкпайт жана аманатка кыянатчылык кылат. Инсан катаны көп учурда өз тили менен кетирет. Өчөшкөн адамы менен бир жыл араздашып жүрүү - анын канын төгүү менен барабар. Ач калгандарга тамак бериңиз, ооруларды барып көрүңүз жана иши түшкөндөрдүн ишин бүтүрүңүз. Жакшылыктын эң мыктысы — атасынын көзү өткөндөн кийин да анын достору менен катышын үзбөө.

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ БОЮНЧА ОКУУ ҮЧҮН ТЕКСТТЕР

Арстанбек Буйлаш уулу (1824 – 1878)

Калыгул Бай уулунун жолун жолдогон жана салтын уланткан акын Арстанбек Буйлаш уулу. Ал акындын чабаты жана дарамети жагынан кенири таанымал, көзү тирүүсүндө эле «булбул» деген атка конгон. Ырчы жана комузчу, даанышман ойчул жана коомдук ишмер катары ал да ошол өткөөл доордо – Кокон кандыгы орус империясынын бийилиги менен алышып жаткан мезгилде жашап, чыгармаларында өз доорунун бардык кайгы – мунун бүтүндөй туруш – турпаты, татаалдыктары жана карама – каршылыктары менен таасын чагылдырган.

Арстанбектин бизге келип жеткен мурасы ар кайсы жанрдан: ырлар, санаттар, термелер, армандар, керээздер, айтыштар, «Тар заман» поэмасы ж.б. турат.

Арстанбектин көркөм мурасынын ичинде анын айтыштары өзгөчө маанилүү орунга ээ.

Ал кыргыз, казак акындары Каңтарбай, Чоңмурун, Сүйүнбай, Жеңижоктор менен айтышка түшкөн, Арстанбектин кыргыз акыны Чоңмурун, казактын XIX кылымдын даңазалуу ырчысы Сүйүнбай менен болгон айтыштары бул жанрдын бардык эреже, шарттарын бекем тутунган, айтыш өнөрүнүн классиги болуп эсептелет.

Тар заман

Байыры бала жаш чакта

Кызыл өңүм ток чакта

Кыл сакалым жок чакта,
Карылардан көп уктук,
Уламадан сөз уктук,
Ошондо өңү сары, көзү көк,
Орус чыгат дечү эле.
Ошол орус чыкканда
Бир, эки деп санаган
Тыйын чыгат дечү эле.
Алтын, күмүш түгөнүп,
Кагаз акча пул болуп,
Тыйын чыгат дечү эле.
Тири шумдук баарысы,
Баладан чыгат дечү эле.
Эки агайын бир тууган,
Акы алышат дечү эле.
Айтканына ишенбей,
Бата алышат дечү эле.
Бул заманың кай заман, ой журтум?
Жаан-жуун азайып,
Шамал болот дечү эле.
Адамзаттын билгени
Амал болот дечү эле.
Короодогу айдаган,
Кой азаят дечү эле.
Журтта ургаачы көбөйүп,
Бой азаят дечү эле.
Эмки азамат баарысын,
Катын бийлейт дечү эле.
Элечегин булгалап,

Зайып чыгып жыйынга,
Чечен болот дечү эле.
Бул заманың кай заман, ой журтум?

Карагайдын башында
Чыны болот дечү эле,
Чыны менен жүргүзгөн,
Зымы болот дечү эле,
Алты айчалык жолдордон,
Алты күндө сүйлөшкөн
Бул капырдын сыры болот дечү эле,
Бул заманың кай заман, ой журтум?
Ой журтум, аман болсоң көрөрсүң,
Араба менен чананы,
Торпок менен тананы.
Зили түбү сактарсың сары талааны.
Солдаттыкка берерсиң,
Ичинден чыккан баланды.
Ушул орус келгенде
Аштык чыгар жерди алар.
Ошондо менменсиген эрди алар.
Ушул заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман,
Заманың келди закымдап,
Тайган иттей такымдап.
(Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

Асан Кайгы

Асан Кайгы-ойчул, сынчы жана акын адам болгон. Ысмы түрк элдерине небактан бери эле белгилүү. Кыргыз элинин уламыш, фольклорунун маалыматында XIV-XV кылымдарда жашаганакылман, чечен, ойчул, насаатчы акын. Асан Кайгы жөнүндөгү аңыз эл ичинде аябай тараган. Өмүр бою элдин муңун мундап, зарын зардап жүргөндүктөн Асан Кайгы аталган. Ал элдин камын ойлоп, бир туугандарына болсун, хандарга болсун, эзилген калкка боору оорпу, жалтанбай түз бетке айткан. Асан Кайгы жер безип, оюндагыдай конушту, адамга сыйлуу, малга жайлуу жер таппай, кайгыда жүрүп каза тапкан. Уламада анын сөөгү Ысык-Көлдүн боюнда делет.

Асан Кайгынын жерге берген сыны

Уламыш боюнча бир жагынан жоо алып, бир жагынан доо алып, жана да Жаныбек хандын катаалдыгынан калк катуу тунжурайт. Ошондо Асан Кайгы желмаян минип малга жайлуу, адамга сыйлуу конуш издеп жер кезет. Обь, Иртыш суусун, Сыр-Дарыя боюн, Түркстан жерин, Чүйдү кыдырып, Көл, Ат-Башы, Текес, Кашкарга чейин жетет. Асан Кайгы Илеге токтоп:

Кулдур-кулдур кумдак чөл,
Анжыянды аралап:
Арасынан аккан сел
Жигити тилин албаган,
Аягы деңиз дайра көл,
Карысы карап турбаган,
Иленин башы Үч-Арал,
Эмгектүү жер экен,-дейт.
Төгөрөгү чалкар бел,

Кашкар, Алты шаар көңүлүнө
Тулпар минип туу ашып,
көп ынабайт:

Чалкып жатса кайран эл.

Бетеге, шыбак чөбү жок,
Тоосу шибер, токой чер,
Төө жүрүүчү жер экен.

Күндөрдүн күнү болгондо

Таяк алып колун

Айдап чыгар душман эл-деп анын

Жөө жүрүүчү жер экен.

келечеги жөнүндө тынчсызданат.

Ысык-Көлдү көргөндө:

Сары-Аркага өтүп:

Керме-керме тоо,

Бетеге белден буралып,

оту, чөбү жок туруп,

Туш-туштан тунук суу агып,

Малы семиз керме тоо,

Тулпар минип жигити.

Упа, эндиги жок туруп,

Энделей тартып эр азып,

Кызы сулуу керме тоо, -

Тарчылык заман болгондо

Эли кетер сандалып, - кайгырат деп көңүлү бир топ
эргийт, «бул жерге көз арткандар көп болор» деп өрүш
албай өргүп кетет. (Кыргыз поэзиясынын антологиясы).

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮН ТҮПТӨГӨН ТАРЫХЫЙ ИНСАНДАР

Байтик Канай уулу. Байтик Баатыр

Байтик баатыр Чүйдөгү солто уруусунун чоң манаптарынын бири (1817-1886-ж.ж. Чүй өрөөнү). 1860-жылдын башында Кокон хандыгынын эзүүсүнө каршы күрөштү баштоочулардын бири. Канай бийдин кичи аялынан төрөлгөн. Жаш кезинен эле тирикарак, чыйрак Байтик солтонун манабы Жангарачка жагып, солто уруусун калыстык менен башкарууга жетишкен. Байтик 19-кылымдын орто ченинде региондордо өкүм сүргөн саясий кырдаалды туура баамдай алган. Ал 1860-жылы элге зордук-зомбулугу күч алган Бишкек чебинин беги Рахматулланы өлтүрүп, Верныйдагы орус аскер төбөлдөрүнөн жардам сурап кайрылган. 1860-1862-жылдары Бишкек чебиин орус аскерлери менен биргелешип курчоого алган кыргыздарды билгичтик менен жетектеген. Бул күрөштө Байтикке ошондой эле Кеминдик сарбагыштардын чоң манабы Жантай жардамдашкан.

Чеп талкалангандан кийин Байтик жигиттери менен орус аскерлерине кошулуп Кокон хандыгынан Олуя-Ата, Мерке, Чимкент чептерин бошотууга катышкан. Россия менен байланышты чыңдоодо Байтик чоң роль ойногон.

1867-жылы солто, сарбагыш, саяк жана башка кыргыз урууларынын өкүлү катары падыша Александр Іинин кеңешине (высочайший двор) катышууга Санкт-Петербургга барган. Орус падышачылыгына кылган кызматы үчүн ага капитан даражасы ыйгарылган, Анна тасмасына тагылма, чоң алтын

медаль, Ыйык Станислав ордени менен (каухар чөгөрүлгөн шакек) сыйланган. (Чүй баяны. 2002-ж.19-декабрь).

Курманжан Датка

Курманжан Датка (1811-1907. Ош шаарынын жанындагы Ороке кыштагы)-коомдук жана мамлекеттик ишмер. Алайдагы кыргыздардын башкаруучусу, Алай канышасы деген ат менен белгилүү. Мунгуш уруусунун жапалак уругунан. Курманжан жаш кезинен эле өз оюн бетке айткан, акыл-эси башкалардан өзгөчөлөнүп турган, намыскөй кыргыздардан болгон. Курманжан 17 жашка чыкканда атасы Маматбай кудалашып койгон 500 түтүндүү жоош уруусунун Төрөкул деген бийинин анча мааниси жок Кулсейит аттуу уулуна турмушка чыгарган. Бирок, күйөөсү көңүлүнө толбогон Курманжан мезгилинин катаал мыйзамына каршы туруп, бир жылдан кийин Үч-Таш жайлоосунан атасынын үйүнө келе берет да, 3 жыл чамасында башы бош олтуруп калат. 1832-жылы Курманжан 21 жашында баргы уруусунун бийи Алымбек датка Асан бий уулуна турмушка чыккандан баштап мамлекет жана коомдук иштерге аралаша баштаган. Көп жылдар бою Алымбек датканын таасирдүү кеңешчиси, жардамчысы жана насаатчысы болгон. Алымбек датка ордодо, Кашкарда саясий маселелер менен алектенип жүргөн мезгилдерде анын милдетин да кошо аркалаган. Ошол кезде эле Курманжан айымдын атагы Кокон хандыгы эле эмес, коңшу Бухара эмирлигине, атүгүл алыскы Россия серепчилерине да дайын болгон. 1862-жылы Кокон хан сарайындагы козголоңчулар тарабынан Алымбек датка өлтүрүлгөндөн кийин Алайдагы башкарууну Курманжан биротоло өз колуна алган. Ал Ош вилайетин гана

башкарбастан, Кокон хандыгынын саясий иштерине да кийлигишип турган.

Орус бийлигинин Алайды каратып алуу аракети жүрүп жаткандыгын билген Курманжан датка Ооганстандын Памирине шашылыш көчүп кетип жаткан жерден майор М.Е. Ионовдун кошууну датка-айымды колго түшүргөн. Курманжан датка каршылык көрсөтпөстөн, анын генерал Скобелевге жолугуу жөнүндөгү талабына макул болгон. Ал туткун абалына карабастан өзүн салабаттуу кармап, акылдуу жана терең сөздөрү менен таң калтыргандыктан генерал М.Д. Скобелев орус бийликтерине Курманжан датка жөнүндө маалымдаган рапортунда ага «Алай канышасы» деген наам ылайык келерин жазган. 1876-жылдын күзүндө Кабулдан Курманжан датканын Абдылдабектен башка балдары Мамытбек, Асанбек, Батырбек келишет да, Ошту, Өзгөндү, Ноокатты башкарып, кан төгүшүү токтоп, тынчтык орногон.

1907-жылдын 1-февралында Оштун жанындагы Мады кыштагында көз жумуп, сөөгү Оштогу Сарымазарга коюлган. 1907-жылдын 16-февралында «Туркестанские ведомости» гезитинин №2834-санына көлөмдүү атайын «Царица Алая» деген некролог жарыяланган.

Абдыкадыр Орозбеков – алгачкы журт башчыбыз

Кыргыз элинин сан кылымдык тарыхында көзү өткөндөн кийин, элеси көп жылдар бою элдин эсинде сакталып калган бөтөнчө адамдар бар...Элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болуп, сыйурматына арзыган адамдардын арасындагы татыктуу орун Кыргызстанда Совет бийлигин орнотуу жана чыңдоо үчүн

күрөштүн активдүү катышуучусу, Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу комитетинин биринчи төрагасы Абдыкадыр Орозбековго таандык.

А.Орозбеков 1889-жылы Кызыл-Кыя районундагы Охна кыштагында жалчынын үй-бүлөсүндө туулган. Ал эс тарта баштагандан эле байлардын пахтасына жалчы болуп иштеген. Кийинчерээк Фергана, Кокон, Анжиян калааларындагы ишканаларда жумушчу болуп иштейт.

1916-жылы А.Орозбеков администрациянын резервдеги жашы өйдөлөп калган жумушчуларды аскерге алуу жөнүндөгү буйругу менен чакырылган Анжиян шаарындагы иш таштоого катышкан. Ошондо ал биринчи жолу Фергана шаарындагы жандармдардын куугунтугунан качпай, ээн-эркин жүрө алган. Ал эми 1917-жылдын январында ал өзү иш таштоого жетекчилик кылган, анда наабайкананын жумушчулары жеңишке жетишкен эле. Ал бир канча саясий күрөштөрдө маанилүү ролду ойногон.

1918-жылы 6-августта А.Орозбеков большевиктердин катарына өтөт. Ушундан баштап ал совет бийлиги үчүн революциялык күрөш жолунда тикесинен тик турат.

1920-жылы бир эле мезгилде Чимион революциялык комитетинин төрагасы, Үч-Коргон кантондук аткаруу комитетинин төрагасынын орун басары, Мархомат кантондук аткаруу комитетинин төрагасы кызматтарын ээлеп турган. Ошол кездеги басмачыларга да каршы согуштарга катышып турган.

Орто Азияны улуттук жиктештирүү жана ушул аймакта советтик республикаларды, автономиялуу областтарды жана республикалык, областтык партиялык уюмдарды түзүү иштери

аяктагандан кийин, БК(б)П Кыргыз областтык комитети А.Орозбековду чарба жумуштарына жиберет. 1925-жылы март айында Ош округдук аткаруу комитетинин президиумунун мүчөсү болуп шайланат. Андан ары ал СССР Борбордук Аткаруу комитетинин мүчөсү, Союздук советтин жана Бюджеттик комиссиянын мүчөсү болуп шайланат. 1927-жылы 7-12-мартта Пишпекте өткөн Кыргыз АССРнин Борбордук Аткаруу комитетинин төрагасы болуп шайланат.

Ал элет жашоосун жакшы билгендиктен, эмгекчи элдин турмушун жакшыртууда көп иштерди жасаган. Аны эл иш билги, тажрыйбалуу жетекчи катары урматташкан.

1927-1928-жылдары ал жер-суу реформасын жүргүзүүгө, кулакка тартылган бай-манаптарды Кыргызстандын чегинен ары айдоого, жергиликтүү элдин арасында уруулук чыр-чатактарды жоюуга, айрыкча республиканын түштүк аймагында жамаатташтырууну жүргүзүүгө, басмачылар кайрадан баш көтөрө баштаган айрым райондордо жана айыл-кыштактарда жергиликтүү кеңештерди чындоого түздөн-түз катышкан.

Мындан сырткары, жаңы алфавитти иш жүзүнө ашыруу, басма жана иш кагаздарын жакшыртуу, окуу методун жөнөкөйлөтүү, кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө окутуу иштерине жетекчилик кылган.

Партия менен өкмөт анын жарандык согуш жана социалисттик курулуш жылдарындагы эмгегин жогору баалап, контрреволюция менен болгон күрөштө көрсөткөн эрдиги үчүн согуштук курал жана мотоциклет менен сыйласа, комсомолдук жана коомдук уюмдар ага Алтын төш белги таккан, ал эми

Орус ССРинин Өкмөтү аны Кызыл Туу ордени менен сыйлаган.

Тээ 1932-жылы эле башкы саясий башкармалыктын органдары тарабынан ойлонуп табылган “Социал-Туран” партиясынын сары изине чөп салуу тенденциясы ушул жылы кадимкидей күч алып, эл ичинен “улутчулдар” менен “контрреволюционерлерди” издөө иштери жандана баштайт. 1937-жылы 20-сентябрда А.Орозбеков “улутчул Социал-Туран партиясынын мүчөсү” деген жалган жалаа менен камакка алынат...

Анын социалисттик курулушка арналган өмүрү 1938-жылы 28-майда ак жеринен кыйылып, сөөгү Ала-Арча көрүстөнүнө түн жамына жашырылган...

Ал 1956-жылы 21-майда Кыргызстан КП(б)ПКнын бюросунун чечими менен акталган. Маркум кийинчерээк 1994-жылы толугу менен акталган.

Бүгүнкү күндө анын ысымы өзү туулуп өскөн айыл, Бишкек шаарындагы көчө жана мектеп алып жүрөт. Маркум жөнүндөгү ачуу чындык тарыхый эмгектерде айтылып, жалган дүйнөдө жашап өткөн даңктуу инсандын өмүрү жаш муундарга өрнөк болуп келет.

Төрөкул Айтматов

Төрөкул Айтматов-1903-жылы Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата уездинин Күркүрөө болушунун (азыркы Талас областы, Кара-Буура району) Шекер айылында туулган. 9 жашынан мектепке барган, алгач мусулман мектебинде, кийин Олуя-Ата шаарындагы орус-тузем мектебинде, кийин Олуя-Ата реалдуу окуу жайында окуган. 1920-жылдан 1936-жылга

чейин ар кандай жооптуу партиялык жана советтик кызматтарда иштеген.

1926-жылы Т.Айтматовдун демилгеси менен кыргыз элин араб алфавитинен латын алфавитине өтүү маселеси коюлган. К.Тыныстанов, Т. Айтматов, Ж.Турусбеков кыргыз тилинде журнал басып чыгаруу үчүн фонду түзүү демилгесин көтөрөт жана «Эркин-Тоо» газетасынын 1926-жылдын 12-апрелдеги санына «Биздин басма сөздү өнүктүрүү үчүн» деген загаловка менен кайрылуу жарыяланат.

Улуу Октябрь социалисттик революциясынын 10 жылдыгына карата кыргыз тилинде «Кызыл Кыргызстан» деген китеп 100 нускада басылган. Анда экономикалык жана социалдык өнүгүү, элге билим берүү, комсомол, аялдар кыймылы жана башкалар жөнүндөгү материалдар камтылган. Бул китептин баш сөзүн К.Тыныстанов жазган, ал эми котормосун Т.Айтматов ишке ашырган.

1934-жылы 15-январда ВКП(б)нын биринчи пленуму аны партиянын обкомунун 2-секретарлыгына шайлайт. Ал областтык партиялык уюмду идеялык уюштуруучулук жактан чыңдоого, областта элге билим берүүнү жана маданиятты өнүктүрүүгө көп күч-кубатын жумшаган.

1936-жылы Т.Айтматов Москвада марксизм-ленинизм жогорку курстарында окуйт жана 1937-жылы Москва шаарындагы Кызыл профессура институтунун угуучусу болуп калат.

Бул оор кайгылуу 1937 жыл болгон... 1937-жылы 1-декабрда НКВДнын адамдары Т.Айтматовду камакка алат. 30-декабрда партиянын Дзержинский райкому (Москва ш.) Т.Айтматовду партиянын мүчөлүгүнөн чыгарат. Т.Айтматовду

көргөн замандаштары ал жөнүндө ишкер, компетенттүү кызматкер, принциптүү коммунист болгон. Ал өз элине чоң пайда алып келмек деп өкүнүү менен эскеришкен.

Т.Айтматов Аскер Коллегиясынын өкүмү боюнча 1938-жылы 5-ноябрда атылган. 35 жашында чыгармачыл күч-кубаты ташкындап турганда Кыргызстандын көрүнүктүү партиялык кызматкеринин өмүрү кыйылды....

Ал 1957-жылы 15-июнда СССР Жогорку Сотунун Аскер Коллегиясынын чечими менен кылмышсыз деп табылып, акталды. Ушул эле жылы КПССтин катарына кайра калыбына келтирилди.

XX КЫЛЫМДА ӨЛКӨСҮН ӨЗГӨРТКӨНДӨР

Конрад Аденауэр. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин Германия абдан оор абалга кабылган. Шаарлар урандыларга айланып, айрым жерлерде аман калган заводдордун калдыктары батыш менен чыгышка ташылып жаткан. Немистер согуштан жеңилгендиктен, эки башка мамлекетте жашоого аргасыз болушкан. Мына ошондо жаңы пайда болгон Германия Федеративдик Республикасынын башына 1949-жылы Конрад Аденауэр канцлер (жетекчи) болуп шайланат.

Ошол учурда ал 75 жашка чыгып, жашоосунда немистердин көптөгөн ийгиликтери менен катар жоготууларын да көргөн. Тагыраак айтканда, ал 1918-жылы Вильгельм II империясынын, 1933-жылы Веймар республикасынын, 1945-жылы нацисттик рейхтин кулаганына күбө болуп, алардын көптөгөн сабактарды алган. Ошентип, Аденауэр Германияны кайрадан күчтүү мамлекетке айландырыш үчүн системаны

жаңылап, көптөгөн реформаларды жүргүзүүгө жетишет. Анын учурунда өлкө экономикалык жактан абдан тез өнүккөн. Аденауэрдин жеке инсандык сапаттарынан улам Германия саясий жактан Европанын лидери болуп, башка өлкөлөргө таасир эте баштаган.

Кемал Ататүрк. Осмон империясы 19-20-кылымдарда абдан алсыз өлкөгө айлангандыктан, ошол мезгилдин лидер өлкөлөрү аны басып алууга аракет кылып турган. Муну байкаган Мустафа Кемал тышкы душмандарды өлкөдөн кууп чыгарып, 1923-жылы түрктөрдүн жаңы түзүлүштөгү мамлекетин негиздөөгө жетишкен. Жаңы лидердин тушунда Түркияда аялдардын укугуна өзгөчө басым жасала баштаган. Муну менен катар башка укуктар европалык стандарттарга салынып, араб жазмасы латынга алмаштырылып, Батыш маданиятынын пропагандасы жүргөн. Чындыгында, булар реформалардын сыртынан гана көрүнүшү болуп саналат. Анткени Мустафа Кемал Түркияда жаңы өзгөрүүлөрдү киргизүү менен, калктын Осмон имериясынан калган көз карашын жое алган. Ошондуктан ага “түрктөрдүн атасы” деген маанини туюнткан “Ататүрк” деген лакап ат берилген деп жүрүшөт.

Маргарет Тэтчер. 1970-жылдардын аягында Британия күчүн жогото баштайт. Түрдүү инфляциялардын айынан Британия экономикалык өсүш жагынан Германиядан, Франциядан жана Италиядан бир топ артта калган. Өлкөдө реформа жүргүзүү керектиги байма-бай айтыла баштаган. Ошентип, өкмөттүн башына “темир леди” деген атка конгон Маргерет Тэтчер келет. Ал мамлекеттик экономиканын айрым тармактарын жеке менчикке берип, анын негизинде

салыктарды көбөйтөт. 1980-жылдары Британия дүйнөнүн алдыңкы өлкөлөрүнүн бирине айланып, он жыл ичинде экономика 23%га өскөн. Ошентсе да, туура эмес чечим кабыл алгандыктан, Маргарет Тэтчер 1990 жылы бийликтен кеткен.

Аугусто Пиночет. Түштүк Американын тарыхында Аугусто Пиночет сыяктуу өзүнө өзү каршы турган лидер болгон эместир. Себеби Аугусто Пиночет аскердик күчүнө таянып, бийликти Сальвадор Альендеден тартып алган. Өзүнө каршы чыккандардын бардыгын түрмөгө кесип турган. Буга карабастан, ал Альенденин учурундагы экономикалык кризистер менен жарандык согуштарды жок кылган. Ал чет элдик инвесторлорго жакшы шарт түзүп берип, өлкөнүн экономикасын өстүрүүгө бардык күчүн жумшаган. Ошондуктан Чили азыркы учурда Түштүк Американын эң бай өлкөсү болуп эсептелет.

Франклин Рузвельт. АКШ 1920-жылдары бардар, токчулукта жашаганына карабай, Улуу депрессия учурунда өлкөнүн экономикасында өсүш байкалган эмес. Өлкөнү мындай оор абалдан ошол кездеги АКШнын президенти Франклин Рузвельт чыгарган. Бул үчүн ал түрдүү жамааттардын ынтымагын бекемдеп, айлык акыларды көбөйтүп, өз каалоосу менен жол курулушу, завод, электростанция ж.б. жерлерде иштеп бергиси келген адамдардын тобун түзгөн.

Дэн Сяопин. Азыркы учурда Кытайдын экономикасы дүйнөдө экинчи орунда турат. Буга карабастан, ал күн санап өсүп жатат. Улуу өлкөнүн мындай өсүшү абдан узак мөөнөттүү, пландуу иш аракеттердин негизинде ишке ашып

келет. Кытайдын азыркы экономикалык саясатын Дэн Сяопин түзгөн.

Айрымдар үчүн Дэн Сяопиндин реформалары гүшүнүксүз бойдон калып келет. Себеби ал ошол учурдагы Мао Цзэдундун эң жакын адамы эсептелип, 1958-жылы “Чоң секирик” деген секирик саясатты жүргүзүп, Кытайдын айыл чарбасын жоготуп, миллиондогон адамдардын өлгөнүнө себепкер болгон. Анан кантип ошондой адамдан өлкөнүн социалисттик режимден капитализмге өтүшүн, жамандан жакшыны пайда кылышын күтмөкпүз.?!)

Ли Куан Ю. “Сингапур” дегенде адатта өнүгүү эске түшөт. Көпчүлүк үчүн өлкөнүн мындай көз карашка ээ болушуна Ли Куан Юнун салымы абдан чоң. Жада калса, Маргарет Тэтчер өзүнүн бир сөзүндө: “Премьер-министр болуп турган учурда мен Ли Куан Юнун ар бир пикирин угуп, аны анализ кылууга аракет жасадым.”, - деп эскерген жери бар.

1. Жогорудагы текст боюнча алынган сүйлөмдөн асты сызылган сөздүн ордуна кайсы сөздү койсо болбойт?

Өлкөнү оор абалдан Франклин Рузвельт чыгарган.

а) жагдайдан; б) кырдаалдан; в) шарттан; г) окуядан.

2. Суроого жооп бериниз.

Ататүрк эмне үчүн аялдардын укугуна өзгөчө басым жасады?

а) Анткени араб жазмасы латынга өткөрүш үчүн керек эле.

б) Анткени ал мурдатан келген көз карашты жойгусу келген.

в) Анткени Осмон империясы алсыз өлкөгө айланып калган.

г) Анткени ага “түрктөрдүн атасы” деген лакап ат ыйгарылды.

3. Маалыматтардын кимдерге таандык экендигин белгилеңиз.

1. Маргарет Тэтчерге таасири тийди.
2. Анын өлкөсү экиге бөлүнүп калган.
3. Өнүгүүнүн батыштык үлгүсү тандалып алынды.
4. Реформаны жалгыз өзү жасаган жок.
5. Экономикалык өнүгүүлөрү айрым жаңылуулар менен коштолду.

4. Төмөнкү сөзгө сүйлөмдөрдүн ичинен каршы (х) маанидеги сөздү белгилеңиз.

а) Аял менен эркектин ортосундагы теңсиздик коомдук чыңалууларды жаратат.

б) Экономикалык муктаждыктар кылмыштуулук деңгээлин жогорулатат.

в) Алдыңкы технологиялар жашоону жеңилдетет.

г) Технологиялык жактан артта калуулар экономиканын өнүгүшүн жайлатат.

Апсамат Масалиев – чыгаан инсан

Масалиев Апсамат (1933-2004) – Кыргызстандагы белгилүү мамлекеттик ишмер, **Кыргыз Республикасынын Эл баатыры.**

1933-жылы 10-апрелде Ош облусунун Кадамжай районундагы Алыш кыштагында туулган.

А.Масалиев 1949-жылы Үч-Коргон кыштагындагы 8 жылдык мектепти бүтүргөндөн кийин, Кызыл-Кыядагы тоо-кен техникумун артыкчылык диплому менен аяктайт.

1953-56-жылдары Москвадагы Сталин атындагы Тоо-кен институтунун орто билимдүү адистерди тездетилген программа менен инженердик кесипке даярдоочу үч жылдык бөлүмүндө окуйт. Институтту бүтүргөндөн кийинки алгачкы беш жылда “Кызыл-Кыя көмүр” башкармалыгынын “Комсомольская” кенинде башкарманын жардамчысы, тоо мастери, башчысы, “Комсомольская” кенинин башкы инженеринин орун басары, “Кыргыз көмүр” трестинин башкы инженеринин жардамчысы болуп эмгектенет.

1961-жылы Кыргызстан компартиясынын Ош областтык комитетинин Өнөр жай жана транспорт бөлүмүнүн инспектору болуп которулат.

1962-64-жылдары Алматыдагы Жогорку партиялык мектепте окуйт. Андан соң Кыргызстан КПБКсы менен Кыргыз ССР Министрлер советинин Партиялык-мамлекеттик контролдоо комитетинин Өнөр жай, транспорт бөлүмүнүн инспектору, Ош облустук элдик контрол комитетинин төрагасынын орун басары болуп иштейт.

1966-жылы партиянын Ош областтык комитетинин өнөр жай жана транспорт бөлүмүнүн башчысы, ал эми 1969-71-жылдары партиянын **Таш-Көмүр шааркомунун 1-катчысы**, андан соң эки жылдай Кыргызстан КПБКсынын **өнөр жай жана транспорт бөлүм башчысынын** орун басары болуп иштейт.

1972-74-жылдары Фрунзе шаардык аткаруу комитетинин төрагасы;

1974-79-жылдары Кыргызстан КП БКнын катчысы;

1975-жылдын январь айынан 1985-жылдын июнь айларына чейин партиянын **Ысык-Көл областтык комитетинин биринчи катчысы;**

1985-жылы КПСС БКнын инспектору;

1985-жылдын ноябрынан 1991-жылдын апрелине чейин Кыргызстан КПБКнын биринчи катчысы;

1990-жылдын апрель декабрь айларында Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин төрагасы катары кызмат аткарган;

1991-жылдын апрель, август айлары КПСС БКнын идеологиялык бөлүмүнүн кеңешчиси;

1993-96-жылдары Тоо-кен иштериндеги коопсуздукту техникалык көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик агенттигинин директору болгон.

А.Масалиев 1995-жылкы **президенттик шайлоодо** Аскар Акаевдин негизги атаандашы болгон.

КПСС БКнын мүчөсү (1986-91), СССР Жогорку Советинин **10- 11-чакырылышынын депутаты**, СССРдин эл депутаты (1986-91), СССР Жогорку Советинин мүчөсү катары эмгектенген. Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин 1-чакырылышынын жана 2000-2004-жылдары Жогорку Кенештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаты болуп **шайланган**.

А.Масалиев Октябрь революциясы ордени, эки жолу Эмгек Кызыл Туу ордени, КМШнын парламенттер аралык Шериктештик ордени, үчүнчү даражадагы Манас ордени жана бир катар медалдар менен сыйланган. **Кыргыз Республикасынын Эл баатыры деген наам** алган.

А.Масалиев “Советтик доордон үзүндүлөр”(Бишкек, 1996) аттуу китептин автору.

Кыргызстандын көрүнүктүү саясий ишмери 2004-жылы 31- июлда дүйнөдөн кайткан.

1. Тексттеги бөлүнүп берилген сөз айкаштарын орус тилине которуңуз.

2. Сиз билген белгилүү мамлекеттик ишмер менен Апсамат Масалиевди Венндин диаграммасына салып салыштырыңыз.

3. АДИСТИК ТЕКСТТЕР

Муниципалдык кызмат

Муниципалдык кызмат – бул биринчи кезекте керектөөчүлөр жеке жана юридикалык жактардын мыйзамдуу суроо-талаптарын аткаруу боюнча муниципалдык органдардын жана мекемелердин ишинин конкреттүү натыйжасы. Муниципалдык кызматтын ушундай мааниси Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 3-июнундагы №340 “Муниципалдык кызмат көрсөтүүлөр тутумун оптималдаштыруу боюнча чаралар жөнүндө” токтомунда чагылдырылган. Атап айтканда, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн ушул токтомуна ылайык, “Муниципалдык кызмат жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, муниципалдык мекемелердин жеке жана юридикалык жактардын суроо-талабын аткаруу боюнча алардын укуктарын ишке ашырууга багытталган алардын компетенциясынын чегинде ишке ашырылган иштеринин натыйжасы же аймактын элинин жашоо-тиричилик маселелерин камсыздоо” болуп саналат.

Ушуга таянып, муниципалдык кызмат түшүнүгүнүн төмөндөгү өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу зарыл.

Биринчиден, кызматтарды керектөөчүлөр жана ЖӨБ органдары ортосунда өз ара аракеттенүүнүн натыйжасы гана кызмат боло алат, башкача айтканда, бийлик органдары ортосунда өз ара аракеттенүү аларга жүктөлгөн функцияларды аткаруунун алкагында кызмат көрсөтүү түшүнүгүн алып таштайт.

Экинчиден, кызмат билдирилген мүнөзгө жооп берүүгө тийиш, башкача айтканда, ал керектөөчүгө өзүнүн укуктарын

ишке ашырууга жана жарандык укуктук милдеттерин аткарууга чындыгында зарыл болууга, бирок бийлик органдары тарабынан таңууланбоого тийиш.

Үчүнчүдөн, ЖӨБ органдары керектөөчүнүн кызматтын акыркы натыйжасын алуу үчүн башка мамлекеттик жана муниципалдык органдарга кайрылышынын зарылдыгын алып салган, бул кызматты көрсөтүү боюнча тийиштүү мыйзамдар менен белгиленген ыйгарым укуктарга ээ болууга тийиш.

Төртүнчүдөн, кызмат деп ЖӨБ органынын абстракттуу ишин жана иштешин эмес, бул иштин конкреттүү натыйжасын эсептөөгө болот, аны көрсөтүү процесси жөнгө салынып жана стандартталышы мүмкүн.

Муниципалдык кызмат менен мамлекеттик кызматтын айырмачылыгы

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматтардын түшүндүрмөлөрү жана критерийлери чындыгында көп жеринен окшош. Бирок кызматтардын бул түрлөрү ортосунда айырмачылыктар дагы бар, тактап айтканда:

- муниципалдык кызматтар мамлекеттик органдар, алардын ведомстволук жана аймактык бөлүктөрү тарабынан көрсөтүлө албайт, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, муниципалдык мекемелер тарабынан гана көрсөтүлөт;

- айрым мамлекеттик кызматтар тийиштүү аймакта ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын бөлүмү жок учурда өкүлдөнгөн мамлекеттик ыйгарым укуктардын алкагында жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан көрсөтүлүшү мүмкүн;

- мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды көрсөтүү чөйрөлөрү мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын функциялары жана ыйгарым укуктарына көз каранды болуп чектелген.

Муниципалдык кызматтарды алуу үчүн суроо талаптын кандай формалары каралган?

Муниципалдык кызматты алууга суроо-талаптын формасы конкреттүү муниципалдык кызматтын спецификасынан көз каранды жана тийиштүү кызматты көрсөтүүнүн стандартында көрсөтүлүүгө тийиш.

Жеке жана юридикалык жактар муниципалдык кызматты алуу үчүн төмөндөгүдөй кайрыла алышат:

- кызматтарга мүмкүндүк алуу пунктуна түздөн-түз жеке кайрылуу жолу менен;
- телефон боюнча;
- жазуу жүзүндө кайрылууну багыттоо жолу менен;
- электрондук форматта.

Толугу менен же жарым-жартылай электрондук форматта көрсөтүлүүгө тийиш болгон муниципалдык кызматтар ким тарабынан аныкталат?

Республиканын деңгээлинде электрондук форматта көрсөтүлө турган мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарынын тизмеси Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан аныкталат.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун деңгээлинде – жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары тарабынан аныкталат.

Эгер муниципалдык кызмат акысыз көрсөтүлсө, бланк продукциясына акы алынууга тийишпи?

Эгер муниципалдык кызмат акысыз негизде көрсөтүлсө, анда муниципалдык кызматты көрсөтүү компетенциясына кирген орган бул кызмат менен байланыштуу бланктык жана башка продукция боюнча чыгашаларды башынан кызматтын өздүк наркына жана жергиликтүү бюджетке киргизүүгө тийиш.

Тийиштүү түрдө, бланк продукциясына чыгашалар бул кызматты көрсөтүүгө жооптуу жергиликтүү өз алдынча башкаруу органынын бюджетине киргизилүүгө тийиш.

Эгер алуучудан мамлекеттик алым алынса, муниципалдык кызмат акылуу деп эсептелеби?

Муниципалдык же мамлекеттик кызматты көрсөтүүдө керектөөчүдөн мамлекеттик алымды кошкондо, ар кандай төлөмдөр алынса, кызмат акылуу деп эсептелет. Кызматтын акылуулук маселелери милдеттүү түрдө тийиштүү актыларда чагылдырылууга тийиш:

- **мамлекеттик кызматтар үчүн** – Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилүүчү Мамлекеттик кызматтардын бирдиктүү реестеринде;

- **муниципалдык кызматтар үчүн** – Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан бекитилүүчү Мамлекеттик кызматтардын базалык реестеринде;

- **муниципалдык кошумча кызматтар үчүн** – жергиликтүү кеңештин чечими менен бекитилүүчү муниципалдык кызматтардын кошумча реестери.

Мында, бул кызматты мамлекеттик кызматтардын бирдиктүү реестерине же муниципалдык кызматтардын жергиликтүү реестерине киргизүү жөнүндө маселени кароодо,

бул кызмат мамлекет тарабынан белгиленген акылууулук критерийлерине ылайык келүүгө тийиш.

Белгиленген стандарттардан тышкары кызматты көрсөтүү учурунда бул кызмат үчүн акы алууда эмне негиз боло албайт?

Башкалар менен тең кызматты алуу үчүн ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген адамдар үчүн зарыл шарттарды түзүү муниципалдык кызмат үчүн акы алууга негиз боло албайт.

Муниципалдык кызматтарга тарифтер кантип жөнгө салынат?

Керектөөчү үчүн акысыз муниципалдык кызматтарды көрсөтүү тийиштүү жергиликтүү бюджеттин каражаттарынын эсебинен ишке ашырылат, башкача айтканда, бюджетти бекитүүдө бул кызматтарга зарыл чыгашалар каралат.

Акылуу муниципалдык кызматтарга тарифтер мамлекеттик монополияга каршы ыйгарым укуктуу орган менен макулдашылат жана тийиштүү жергиликтүү кеңеш тарабынан, же Кыргыз Республикасынын мыйзамдары менен белгиленген тартипте жергиликтүү өз алдынча башкаруунун аткаруучу органы тарабынан бекитилет.

Акылуу кызматтарды көрсөтүүдөн кирешелер кайда түшүүгө тийиш?

Акылуу муниципалдык кызматтарды алуучулардан алынган акы:

— эгер кызмат жергиликтүү өз алдынча башкаруу органы, анын аймактык же түзүмдүк бөлүгү тарабынан көрсөтүлгөн учурда тийиштүү жергиликтүү бюджетке;

— эгер ал аткарууга жеке жана юридикалык жактарга берилсе, кызматты аткаруучунун тескөөсүнө түшөт.

Мамлекеттик кызмат

Мамлекеттик кызмат деген эмне? — мамлекеттик органдардагы мамлекеттик кызматчылардын Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана башка ченемдик-укуктук актыларында аныкталган милдеттерин, функцияларын жана ыйгарым укуктарын кесиптик негизде жүзөгө ашыруу боюнча иши.

Мамлекеттик кызматкер деген эмне? — мамлекеттик органдарда мамлекеттик кызмат ордун ээлеген жана кызмат оруну боюнча берилген ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруучу кесиптик ишти мамлекеттик бюджеттин эсебинен акчалай акыга туруктуу негизде жүргүзгөн жана алардын аткарылышы үчүн жоопкерчилик тарткан Кыргыз Республикасынын жараны;

Мамлекеттик орган деп эмнени түшүнөбүз?

Жооп: Мамлекеттик орган — Кыргыз Республикасынын Конституциясына, Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыктарына ылайык туруктуу негизде уюмдаштырылган, мыйзам чыгаруу, аткаруу же соттук мамлекеттик бийликтин, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын функцияларын жүзөгө ашырууга, милдеттүү түрдө аткаруу үчүн чечимдерди кабыл алууга жана алардын ишке ашырылышын камсыз кылууга, мамлекеттик бюджеттен финансылануучу уюм.

Мамлекеттик кызмат оруну кандайча бөлүнөт?

Жооп: Мамлекеттик кызмат орундары саясий мамлекеттик кызмат оруну жана административдик мамлекеттик кызмат оруну болуп бөлүнөт:

- Саясий мамлекеттик кызмат оруну – Кыргыз Республикасынын саясий жана атайын мамлекеттик кызмат орундарынын Реестеринде каралган жана алар үчүн Конституцияда, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, Президенттин жарлыктарында, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомдорунда белгиленген ыйгарым укуктарын аныктоо менен Кыргыз Республикасынын Президенти, Жогорку Кеңеши, Премьер-министри тарабынан дайындалуучу (шайлануучу) жана бошотулуучу мамлекеттик кызмат оруну.

- административдик мамлекеттик кызмат оруну – мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана соттук бутактарынын мамлекеттик органдарынын аппаратындагы, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясындагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана башка ченемдик укуктук актылары менен белгиленген мамлекеттик органдын милдеттерин жана функцияларын жүзөгө ашыруу боюнча ал үчүн ыйгарым укуктар жана жоопкерчиликтердин көлөмү белгиленген кызмат оруну.

Мамлекеттик кызмат орундарынын реестри

Мамлекеттик кызмат орундарынын реестри – мамлекеттик органдар, категориялар, топтор боюнча, ошондой эле башка белгилер боюнча бир түргө келтирилген жана классификацияланган мамлекеттик кызматтын кызмат орундарынын Кыргыз Республикасынын Президенти бекиткен тизмеги. (Кыргыз Республикасынын 2008-жылдын №242 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

КР Мамлекеттик кызмат жөнүндө мыйзамы

6-берене. Мамлекеттик кызматчыларга коюлуучу негизги талаптар

Төмөнкүдөй адамдар мамлекеттик кызматчы боло алышпайт:

– Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналбагандар;

– 21 жашка толо электер;

– соттун чечими менен аракетке жөндөмсүз деп табылгандар, болбосо мамлекеттик кызматтын айрым кызмат орундарын ээлөөгө тыюу салынгандар;

– мыйзамда белгиленген тартипте алып салынбаган же тындырылбаган соттуулугу барлар;

– ошол административдик кызмат оруну үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына же кызматка кабыл алууну жүргүзүп жаткан тиешелүү мамлекеттик орган тарабынан белгиленген тиешелүү квалификациялык талаптарга ылайык келбегендер.

Мамлекеттик кызматчынын негизги милдеттери кайсылар?

7- берене: Мамлекеттик кызматчынын негизги милдеттери

Мамлекеттик кызматчы төмөнкүлөргө милдеттүү:

1) Кыргыз Республикасынын Конституциясын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын сактоого;

2) өзүнүн кызматтык ыйгарым укуктарын ак ниеттүү аткарууга;

3) мамлекеттик органдын мамлекеттик кызматчысынын этика Кодексин сактоого;

4) чечим кабыл алууда Кыргыз Республикасынын Конституциясын, мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды жетекчиликке алуу менен өзүнүн кызматтык парзын ак ниеттүүлүк менен аткарууга;

5) тиешелүү ыйгарым укуктарды албай туруп мамлекеттик органдардын, алардын жетекчилеринин ишин, алардын чечимдерин эл алдында(анын ичинде жалпыга маалымдоо каражаттарында) ачык айтпоого жана баа бербөөгө;

6) жогору турган жетекчилердин жана тиешелүү мамлекеттик органдардын ыйгарым укуктарынын чектеринде чыгарылуучу алардын буйруктарын, тескемелерин, көрсөтмөлөрүн жана башка чечимдерин аткарууга. Мыйзамга каршы келген буйрукту, тескемени же көрсөтмөнү алган учурда мамлекеттик кызматчы мыйзамдын жоболорун жетекчиликке алууга милдеттүү;

7) жарандардын укуктарынын, эркиндиктеринин жана таламдарынын бузулушуна жол бербөөгө;

8) жарандардын, коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана мамлекеттик органдардын кайрылууларын карап чыгууга, алар боюнча мыйзамдарга ылайык чечимдерди өз учурунда жана калыс кабыл алууга;

9) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын бузуунун өзүнө белгилүү болуп калган фактылары жөнүндө жетекчиликке жана тиешелүү мамлекеттик органдарга дароо маалымдоого;

10) өзүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн зарыл болгон кесиптик квалификация деңгээлине ээ болууга;

11) мыйзам тарабынан корголуучу мамлекеттик, кызматтык, анын ичинде мамлекеттик кызматтан кеткенден кийинки мезгилдин ичинде мыйзам тартибинде белгиленген жана башка сырларды сактоого;

12) кызматтык милдеттерди аткарууда жарандардын жеке турмушуна, ар намысына жана беделине тиешелүү сырларды сактоого жана мыйзамда каралгандан башка учурларда, алардан ушундай маалыматтарды берүүнү талап кылбоого;

13) мамлекеттик мүлккө жана менчикке сарамжалдуулук менен мамиле жасоого жана сакталышын камсыз кылууга;

14) ушул Мыйзамда белгиленген мамлекеттик кызматты өтөөгө байланышкан чектөөлөрдү өзүнө алууга.

Мамлекеттик кызматчы Кыргыз Республикасынын мыйзам-дарына ылайык башка милдеттерге ээ болушу мүмкүн.

Мамлекеттик кызматчынын негизги укуктары кайсылар?

8-берене. Мамлекеттик кызматчынын негизги укуктары
Мамлекеттик кызматчы төмөнкүлөргө укугу бар:

1) жетекчилер, кесиптештер жана жарандар тарабынан өзүнө карата жеке кадыр-баркы урматталышына, адилеттүү жана сый- урмат менен мамиле кылынышына;

2) кызматтык ыйгарым укуктарын аткаруу үчүн зарыл болгон маалыматты, документтерди жана башка материалдарды белгиленген тартипте алууга;

3) кызматтык ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууда мыйзамдарда белгиленген тартипте мамлекеттик органдарга, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына, коммерциялык жана коммерциялык эмес уюмдарга барууга;

4) мамлекет тарабынан берилген ыйгарым укуктардын көлөмүндө тиешелүү мамлекеттик органдар жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары жана алардын кызмат адамдары, юридикалык жактар жана жарандар Кыргыз Республикасынын Конституциясын, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын жана башка ченемдик укуктук актыларын, ошондой эле өзүнүн ыйгарым укуктарынын чектеринде мамлекеттик кызматкер тарабынан кабыл алынган чечимдерди аткарышын талап кылууга;

5) эмгек акыны, өргүүнү жана тиешелүү жеңилдиктерди алууга;

6) ден соолугу үчүн эмгектин коопсуз шарттарын түзүүгө;

7) өзүнүн кесиптик квалификациясын жогорулатуу үчүн окууга;

8) өзүнүн билимин, компетенттүүлүгүн, кесиптик квалификациясын, тажрыйбасын жана кызматтык ишинин натыйжаларын эске алуу менен кызмат боюнча көтөрүлүүгө;

9) чечимдерди кабыл алууга же аларды даярдоого жана карап чыгууга катышууга;

10) так аныкталган кызматтык ыйгарым укуктарды бекитиүүнү жетекчиден талап кылууга;

11) өз укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын коргоого, ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте кызмат адамдарынын укукка сыйбаган аракеттерине даттанууга;

12) кызматчынын пикири боюнча негизсиз айыптоолорду же шектенүүлөрдү алып салуу максатында да мамлекет тарабынан пенсия менен камсыз кылууга, социалдык жана укуктук жактан коргоого;

13) өзүн, анын ичинде мыйзамдарда каралган учурларда, үй бүлө мүчөлөрүн да мамлекет тарабынан пенсия менен камсыз кылууга, социалдык жана укуктук жактан коргоого;

14) Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген тартипте өз каалоосу боюнча иштен бошонууга;

15) жетекчинин оозеки тескемесинин мыйзамдуулугу жагынан шектенүү келип чыккан учурда бул тескемени жазуу жүзүндө тастыктоону талап кылууга;

16) кесиптик бирликтерге биригүүгө;

17) жетекчи тарабынан куугунтукка алынуудан коргонууга. Мамлекеттик кызматкерлер ошондой эле Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында белгиленген башка укуктарга да ээ.

Мамлекеттик органдардын жетекчилери жана статс-катчылары мамлекеттик кызматчынын ушул Мыйзамда каралган укуктарын ишке ашырууну камсыз кылууга милдеттүү.

Мамлекеттик кызматкердин этикасы

10-берене. Мамлекеттик кызматкердин этикасы

Мамлекеттик кызматчынын этикасы – бул мамлекеттик кызматчынын жүрүш-туруш эрежелерин белгилеген жана жөнгө салган ченемдердин тутуму. Этиканы сактоо ар бир мамлекеттик кызматчынын милдети болуп саналат. Мамлекеттик кызматчы этиканын төмөнкүдөй негизги принциптерин сактоого тийиш:

– өзүн ар дайыма мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ишинин ак ниеттүүлүгүнө,

калыстыгына жана натыйжалуулугуна жарандардын ишенимин түзгүдөй, сактагыдай жана бекемдегидей түрдө алып жүрүүгө;

—адептүү, сыпайы, сабырдуу, принциптүү болууга, маселенин маңызын терең түшүнүүгө умтулууга, маектешти уга билүүгө жана анын позициясын түшүнүүгө, ошондой эле кабыл алынуучу чечимди таразалоого жана негиздөөгө;

—өзүнө жүктөлгөн милдеттерди жогорку кесиптик деңгээлде аткарууга, өзүнүн жалпы билим жана кесиптик деңгээлин жогорулатууга;

—башка мамлекеттик кызматчылар тарабынан этика ченемдерин бузуунун фактылары белгилүү болгон учурда, мамлекеттик кызматчынын этикасынын Кодексинде каралган чараларды көрүүгө;

—өзүнө баш ийген адамды укукка сыйбаган чечимдерди кабыл алууга же мыйзамсыз иш-аракеттерди жасоого мажбур кылбоого;

—өз ишинде таламдардын кагылышуусуна жол бербөөгө;

—элдердин үрп-адаттарына жана каада-салттарына урматтоо менен мамиле кылууга;

—өзүнүн кызматтык ишине кимдир бирөө, анын ичинде ээлеген кызмат орундарына жана абалына карабастан башка кызмат адамдары тарабынан мыйзамсыз таасирге же таасир этүүгө жол бербөөгө.

Мамлекеттик кызматчынын этикасынын башка принциптери жана ченемдери атайын мыйзамдар тарабынан белгиленет.

Мамлекеттик органдын жетекчиси өзүнө баш ийген мамлекеттик кызматчылар тарабынан этиканы бузууларды

четтетүүгө жана болтурбоого карата бардык чараларды көрүүгө милдеттүү.

Мамлекеттик органдын статс катчысы өзүнө баш ийген мамлекеттик кызматчылар тарабынан жамаатта этиканы бузууну болтурбоо боюнча жумушчу атмосферасын түзүү үчүн жоопкерчилик тартат.

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кеп маданияты

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кептик этикети же болбосо кеп маданияты дегенде кеп маданиятындагы, башкача айтканда, кептик баарлашуунун жеткиликтүү болушунун эрежелерин (тууралыгын, тазалыгын, байлыгын, тактыгын, орундуулугун, көркөмдүгүн) алардын кесиптик ишмердүүлүктө колдонулушун түшүнсөк болот.

Кеп маданияты мамлекеттик кызматкердин мамлекеттик тилди канчалык өздөштүрүүсүнө жана билимине негизделет. Кыргыз Республикасынын Конституциясынын “Мамлекеттик тили жөнүндө” мыйзамында мындай деп жазылган (КР 2009-жылдын 8-декабрындагы №307, 2010-жылдын 19-январындагы №8, 2011-жылдын 6-октябрындагы №165, 2013-жылдын 25-февралындагы №33 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык).

1-беренде: Кыргыз тили КРдин мамлекеттүүлүгүнүн негизги уңгусунун бири катары мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу ишинин бардык чөйрөлөрүндө ушул мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын дагы башка мыйзамдарында каралган тартипте милдеттүү түрдө иштейт.

2-беренеде: Кыргыз Республикасынын Өкмөтү мамлекеттик тилдин иштеши жана конституциялык статусун колдоо үчүн зарыл болгон бардык шарттарды түзөт, аны үйрөтүү жана өркүндөтүү, ошондой эле мамлекеттик тилди окутуу боюнча мамлекеттик программаларды кабыл алат жана каржылайт.

Мамлекеттик тил – Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарынын тили. Ал иш кагаздарын жазууда, отурумдарда жана жумушчу кеңешмелерде колдонулат. Ал эми “Мамлекеттик кызмат жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 12-беренесинде: “Мамлекеттик кызматкер өзүнүн кызматтык милдетин аткаруу үчүн зарыл болгон көлөмдө мамлекеттик тилди билүүгө милдеттүү”, – деп жазылган.

Мамлекеттик тилдеги кеп маданиятын билүү деңгээли адамдын кесиптик жарамдуулук деңгээлинен аныкталат. Албетте, эн биринчи кезекте, кыргыз адабий тилинин нормасы сакталышы керек. Негизинен, баарынан мурда мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерге, саясатчыларга, педагогдорго, юристтерге, врачтарга, менеджерлерге, ишкерелерге, журналисттерге, тейлөө чөйрөсүндөгү жумушчуларга, башкача айтканда, өз ишмердүүлүгү дайыма эл менен баарлашууга байланышкан адамдарга түздөн түз тиешелүү. Кеп маданиятына ээ болуу кадыр-барктуу болууга шарт түзөт, сый менен ишеним жаратат. Кептик этикеттин эрежелерин билүү, аны сактоо адамга өзүнө өзү ишенимин жана өзүн эркин сезүүсүн жаратат, туура эмес иш-аракеттер болуп калган учурда, айлана-чөйрөгө күлкү болуудан куткарып, өзүн ыңгайсыз сезбейт.

Ошондуктан мамлекеттик кызматкердин кептик этикетти сактоосу, лингвоинтенсивдүү кесипке ээ болуусу, андан башка

тарбиялык маанисин, коомдун тили менен кошо жалпы маданиятын да жогорулатууга шарт түзөт. Бул же тигил мекеменин, ишкананын жана кеңсе жамааттарынын мүчөлөрүнүн кеп маданиятын сактоосу мекемеге келген карапайым адамдарга, клиенттерге, өнөктөштөргө жана ар кандай меймандарга өтө керектүү болуп, аларга жагымдуу таасир жаратуу менен бирге, ар бир мекеменин кадыр-баркын көтөрөт. Ошондой эле кептик этикет иштиктүү мамиле түзүүчү өнөктөштөрдүн өзгөчөлүгүн, алардын социалдык макамын, кызмат орундук иерархиясын, кесибин, улутун, диний ишенимин, жашын, жынысын, мүнөзүн эске алуу менен түзүлөт. Кептик этикет баарлашуу жүрүп жаткан кырдаал менен аныкталат.

Өзүнүн оюн так жана ачык айта алган мамлекеттик кызматкер чоң мүмкүнчүлүктөргө ээ болот. Бардык айтылуучу, жазылуучулардын бардыгы мыкты, түшүнүктүү тил менен берилиши керек. Эч качан бирөөнүн сөзүн кайталап колдонбоо керек. Байыркы Греция башкаруу чөйрөсүндөгү кеп маданиятынын эң тунгуч уюшулган мекени катары таанылган. Анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Платон мындай дейт: “Өзүң кандай ойдо болсоң, ошондой айт. Бирөөлөрдүн оюндагысын көздөөгө көнүп алсаң, анда сен акыры эки жүздүү, кошоматчы болуп тынасың”.

Айрыкча, кыргыз тилинде сөздүк кору бай болуп, мүмкүн болушунча *кыскасы, анан, ушу, демек* ж.б. мите сөздөрдү колдонбоо керек, сүйлөшүү мезгилинде узакка тыным жасабоо талапка ылайыктуу. Сүйлөшүүнүн тону жай жана табигый болуу керек, бирок педанттык же шайыр болбой, шыбыш

жаратпай, такалбай, сылык (сылыктыкты да ашырып жибербей) сүйлөө зарыл.

Мындан сырткары, адамдарды уга билүү да керек, ошондой эле тартиптүү жана сылык кишиге зарыл шарт катары айта билүү зарыл, өзүңүздү угууну кааласаңыз, уга билишиңиз шарт. Эскертүүчү нерсе, мамлекеттик башкаруу чөйрөсүнүн өзүнүн салттык мамилеси бар, сөзгө конок берип, уга билгенди баалайт жана кичипейилдик менен жооп кайтаруу маанилүү. Баарлашууда тамаша кылууга дайыма этият болбосоң, жеңил эле тузакка түшөсүн. Абдан өзүнө ишенген адамдар көп учурларда туура эмес тамашалап алышат.

Кеп маданиятында дайыма сүйлөшүүгө киришүүнүн эрежелерин сактоо керек:

. кандай гана кабар болбосун, ал чындык болуусу шарт. Ага мындай бир мисал келтирип кетсек. Ондогон жылдар бою окутуучусу болгон Платон менен Аристотелдин ортосунда талаш-тартыш, кайчы пикир келип чыгат. Ошондо айтканынан кайтпаган Аристотель: “Платонду жанымдай жакшы көрөм, бирок чындык андан да артык” дегени – биздин заманга чейинки айтылган ак сөз;

. зарыл болгон нерсе өнөктөшкө түшүнүктүү болуу үчүн кеп маданияты аркылуу тийиштүү түрдө (ачык, так, далилдүү) жеткирилиши керек;

. сүйлөөчү анын маектешүүчү адамы ишенет деп ойлойт;

. жоопко үмүттөнүп суроо берет;

. анын каалаганы ишке ашуусун божомолдоп, суранышы да мүмкүн.

Азыркы кептик баарлашуу этикети мамлекеттик жана муниципалдык кызматкердин бири-бирине кайрылуучу бул же

тигил формасын тандоодон, бир катар шарттардан көз каранды болот. Тааныш эмес, чала тааныган адамга адатта “сиз” деп кайрылат (өзгөчө маектешүүчүгө сый көрсөтүү максатында).

Расмий кайрылуунун шартында жакшы тааныбаган адамга да урматтоо иретиндеги “сиз” сөзү колдонулат. Расмий эмес шартта “сен” деп кайрылууга жол берилет, бирок тааныш эмес, чала тааныган адамга расмий да, расмий эмес да шарттарда “сиз” сөзү менен кайрылуу керек.

Эгерде өнөктөштөр арасында жылуу, чын дилден, достук мамилелер болсо, анда маектешүү кырдаалы ишенимдүү, жакын болот. Ошондуктан “сен” деп кайрылууга жол берилет.

“Сиз” деген сөз бул адамга урмат көрсөтүү, жакшы кеп маданияты, кеп маданиятынын бир бөлүкчөсү, ар бир мамлекеттик жана муниципалдык кызматкер бул эрежени сакташы зарыл. “Сиз” менен “сен” тууралуу белгилүү немец гуманист-жазуучусу Томас Манн мындай деген: “Бири-бирин таптакыр тааныбаган адамдар “сиз” дегендин ордуна “сен” десе – бул жеткен жапайылык, байыркылардын оюну, төмөн түшүү, ал цивилизацияга каршы багытталган, ошон үчүн мен “сен” дегенди жек көрөм”.

1978-жылы жарык көргөн Г.З.Апресяндын “Ораторское искусство” деген эмгегинде кеп маданиятынын төмөнкүдөй чөйрөлөрү берилген: социалдык-саясий чөйрөлөрдөгү кеп этикети; академиялык кеп маданияты; соттук чечендик өнөр; социалдык турмуштук кеп маданияты; диний чөйрөлөрдөгү кеп маданияты.

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кеп маданиятындагы ымдоо-жаңсоолордун мааниси

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кызматтык сүйлөшүүлөрүнүн жүрүшүндө кепти бир топ маалыматтуу, эмоционалдуу кылуучу жест негизги мааниге ээ. АКШнын мурдагы Президенти Р.Никсон жестти жана кыймылдарды ашкере көп колдонгондугу үчүн пародисттердин тузагына чалынган. Анын жасаган жесттери, жүрүм-турум абалы, эмоциясынын маңдайынан эле көрүнүп турушу жана ачуулуу, аеосуз үнү телекөрсөтүү камерасына тартылып, Дж.Кеннеди менен болгон дебатта жеңилүүгө себеп болду. Анан 1960-жылдагы президенттик шайлоодо утулду. **Жест** менен кээ бир аракеттер түшүндүрүлөт. Ал бир маанини, белги же символ болгудай ойду билдирүүчү адам денесинин, болбосо анын бир бөлүгүнүн кыймылы.

Алар жест-иллюстраторлор, жест-регуляторлор, эмблема-жесттер, адаптер- жесттер, аффлектор-жесттер болуп бөлүнөт.

Жест-иллюстраторлор – булар жест-кабарлар; көрсөтүүчүлөр жана пиктографтар, башкача айтканда, образдуу сүрөт картинасы; денеси менен ар кандай кыймылдарды элестеткен кинетографтар; идеографтар, башкача айтканда, элестетилген нерсени бириктирип жаткан сыяктуу өзүнчө колдору менен кыймыл жасоо.

Жест-регуляторлор – бул сүйлөөчүнүн кандайдыр бир нерсеге мамилесин түшүндүрүүчү жест(жылмаюу, баш ийкөө, көз караштын багыты, максаттуу багытталган колдун кыймылы).

Эмблема-жесттер – бул өзүнчө сүйлөшүүдөгү сөздүн же фразанын алмаштыруучусу. Мисалы, эки колун кысып кармап, көкүрөктүн деңгээлинде кармоо көп учурда “саламатсыздарбы”, ал эми баштан өйдө көтөрүү “жакшы калыңыздар” деген маанини билдирет.

Адаптер-жесттер колдун кыймылына байланыштуу адамдын өзгөчө адаттарын коштойт жана чагылдырат (тырмануу, дененин бир бөлүгүн түрткүлөө же кармалоо, өнөктөшүн чапкылоо, сылоо, колунда болгон нерселерди топтоо ж.б.).

Аффлектор-жесттер эмоцияны аныктоочу дененин кыймылы жана беттин булчуңдары аркылуу түшүндүрүлөт (чекени тырыштыруу– ойлонуу, эриндин бурчтарын ылдый түшүрүү – нааразычылык, капачылык ж.б.).

Булардан башка да микрожесттер дегендер бар. Алардын арасында көздүн кыймылы, беттин кызаруусу жана кулактын учу, көз ирмемдин бир мүнөт ичиндеги тездөөсү же азаюусу, эриндердин титиреши, дем алуунун сезилиши ж.б. Адамдын эмоциясын жесттер так чагылдыра турганын практика көрсөттү, себеби алар анын инстинкттери менен байланыштуу болуп саналат.

Иштиктүү баарлашууда баарынан көп төмөнкү жесттер колдонулат:

- баалоо жесттери – ээгин тырмоо, сөөмөйүн тикесинен жаакка коюу, туруу, басуу ж.б. бул жаңсоо белгилери сүйлөөчүнүн алган маалыматты туура баалаганын билдирет;

- ачыктык жесттери – колду ачуу, сүйлөшүүчүгө кайрылуу, пиджактын топчусун чечүү;

- ишенимдүүлүктүн жесттери – колдун манжаларын купола түрүндө бириктирүү, стулда тегеренүү, колду бир нерсени кескендей кыймылдатуу;

- ачуулануунун жана ишенимсиздиктин жесттери – колдун манжаларын чырмалыштыруу, алаканды ушалоо, манжалары менен столду черткилөө, желкесин кармалоо же стулга толук эмес олтуруу ж.б.

- Өзүн көзөмөлдөө жесттери – колдорун артына алуу, мында бири экинчисин кысып турат, стулда отурган адамдын чыканактарын бекем стулга такаган абалы ж.б.

- күтүү жесттери – алакандарын сүртүү, нымдуу алакандарды нерсени сүрткөндөй кылып кыймыл жасоо;

- тануу жана коргонуу жесттери – тулку боюн артка кылуу, колдорун көкүрөгүнө коюу, колдорун кайчылаштыруу ж.б.

- жайгашуу жесттери – колдорун көкүрөгүнө коюу, сүйлөшүүчүгө үзүлгөндөй катылуу ж.б.

- доминациялоочу жесттер – бармакты көрүнүктүү кылып коюу, колду жогорудан ылдый түшүрүп шилтөө ж.б.

- чын дилинен эмес жасалган жесттер – колу менен оозун жабуу, мурдун кармоо, сүйлөшүүчүдөн боюн башка жакка буруу, көзүн ала качуу ж.б.

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин заманбап технологиянын тили менен баарлашуудагы маданияты

Акыркы мезгилдерде мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер бири-бири менен жана эл менен сүйлөшүүсү

маалыматтык коомдун ажырагыс бөлүгү болуп калган интернет аркылуу боло баштады.

Маалыматтык коомдо кесиптик этиканын жаңы түрү пайда болду. Анын аты – компьютердик этика. Анын негизги жоболору Дебора Джонсондун “Компьютердик этика” деген эмгегинде берилген, анда адистер кодекси сунушталат, компьютердик программаларды иштеткен учурда өзүнө болгон жоопкерчилик жана пайда болуучу же кетирилүүчү каталар жазылган, анан дагы институттук бийлик жан компьютердик техниканын ортосундагы мамилелердин нормалары иштелип чыккан.

Компьютердик чөйрөнүн аймагында сеттеги этикет “Сетикет” деген бир нече эрежелерден турган түшүнүк пайда болду. Мунун жардамы менен интернеттеги баарлашуу бир кыйла жеңил болот.

Мында мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер билүүгө тийиш пайдалуу интернеттик-коомдук бирикмелер колдонгон бир нече максаттуу базалык эрежелер сунушталган.

Модератордун эмгегин сыйлагыла. Модератор – бул башка колдонуучуга караганда коомдук байланыш ресурстарына карата(чаттарга, форумдарга ж.б.) кенен укукка ээ болгон колдонуучу. Анын негизги милдети коомдук бирикмелердеги тартипти сактоо, катышуучуларга ыңгайлуу шарттарды түзүү, урушуу, сөгүшүү, мазактоо, инсандык жеке маселелерине өтүп кетүүсүнө, мүмкүн эмес тартип бузуучулукка жол бербөө болуп саналат. Мыкты модератор – ишмердүүлүгү көзгө урунбаган адам.

Модератордун ишмердүүлүгүн ачык түрдө талкуулаганга тыюу салынат. Бардык келишпестиктер жеке жазышууда гана

чечилет. Эгер сиз каршы болсоңуз, бир кыйла демократиялуу тартиптеги башка форум издеңиз.

Форумдагы, чаттагы билдирүүлөр менен жөнөтүлгөн ой-пикирлер, арыздар, күндөлүктөр жана ар кандай материалдарга карата комментарийлер мекеменин пикири эмес, жазган адамдын жекече пикири катары кабыл алынышы керек.

Чатты жарнак катары пайдаланууга да болбойт.

Эч качан желедеги сүйлөшүүчү сиз тааныбаган катышуучу болсо, өзүңүздүн логин жана паролуңузду айтпаңыз. Ошондой эле жаңы таанышыңыздан да талап кылбаңыз.

Сетикетте мындай түшүнүк бар, флейм катары, талашуу үчүн гана аныкталган төмөнкүдөй эрежелер бар:

- сүйлөшүү учурунда жеке мамилелерге өтүүгө болбойт;
- кесиптик же жыныстык, диний, улуттук, жеке шылдыңдоо мүнөзүндө сүйлөшүүгө тыюу салынат;

Желеден колдонгон тажрыйбалуу сүйлөшүүчүлөр бизге төмөнкүдөй кенеш беришет: 1. Талкууда эмоционалдык токтоолугун кармана албаса, жаңжалды күчөтүүчү болсо, эч качан флеймди колдобош керек. 2. Жаңжалчылдарды жана флеймерлерди четке кагыңыз, ошондо сизди башкарлары урматтай баштаары шексиз.

Каттын ар бир тамгасын баш тамгалар менен жазбаңыз, бул учурда одоно кыйкырык катары кабыл алынат. Грамматикалык каталарга да жол бербейсиз, кабыл алынган кыскартууларды жана белгилерди колдонуңуз.

Тексттик сүйлөшүүдө баарлашуучу адамдын жандуу интонациясын көрүүгө болбойт. Ошондуктан желеден колдонуучулар өздөрүнүн эмоциясын билдирүү үчүн бир нече тыныш белгилерден турган сүрөттөрдү колдонушат. Аларды

“смайликтер” дешет. Төмөндө эң кеңири тараган смайликтерди мисал келтирүүгө болот:

:0 – таң калуу;

;-) – көз кысуу.

Смайликтер – колдонуучулардын кат жазуудагы өздөрүнүн эмоциясын билдирүүчү жакшы көргөн каражаттары. Ошону менен бирге ашыкча сандагы смайликтерди колдонуу текстти окууда кыйынчылык жаратарын эстен чыгарбоо керек. Өзүңүздүн эмоцияңызды билдирүү үчүн бир эле смайлик жетиштүү.

Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кептик этикетин калыптандыруунун төмөнкүдөй жолдорун сунуштоого болот:

1) кеп маданиятына арналган атайын маалыматтарды окуп чыгуу, сөздүк менен иштөөгө көнүгүү;

2) ар кандай жанрдагы китептерди көп окуп, кеп маданияты боюнча жаңы түшүнүктөргө ээ болуп, кызыккан маалыматтарды топтоо;

3) энциклопедиядан жана справочниктерден дайыма колдонуу;

4) кеп маданияты тарабындагы көз караш менен жакшы ораторлордун, белгилүү актерлордун сөздөрүн кунт коюп угуу;

5) такай өзүн көзөмөлдөө, күнүмдүк турмуштагы кеп менен сүйлөп алуудан этият болуу;

6) публикада сүйлөө жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу, аны сүйлөшүүлөрдө, талкууларда талашып тартышууларда колдонуу;

7) дайыма туура сүйлөө эрежелери менен билимиңизди толуктоочу маалыматтарды жазып жүрүү.

Жогорку кеп маданиятына ээ болгон мыкты адис болууга мүмкүн экендигине эч бир шек санабоо зарыл. Негизинен, мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кеп маданиятын билүү деңгээли— анын кесиптик жарактуулугун аныктоочу бирден-бир критерий. Мындан башка кеп маданиятынын негизги эрежелерин билүү аброюнун көтөрүлүшүнө өбөлгө түзөт, мамлекеттик бийлик чөйрөсүнө кирүүдө адамга сый-урмат жаратат.

Кыргыз Республикасынын бийлик бутактары Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн программасы

Өкмөттүн негизги максаттары жана милдеттери

Региондук жана дүйнөлүк саясат активдүү трансформацияланып, эл аралык интеграциянын жаңы объекттери пайда болууда.

Азыркы учурда Кыргызстандын экономикасы экономикалык өнүгүүнүн жалпы коом менен кабыл алынган жаңы концепциясына муктаж. Учурдагы кырдаалга жараша колдо болгон атаандаштык артыкчылыктарыбызга негизделген, экспортко багытталган ургаалдуу өнүгүү моделин тандап алышыбыз керек. Келечекте экспортту тез убакыттын ичинде көбөйтүүгө, атаандаштыкка жарактуу продукцияны өндүрүүгө жана кызматтарды көрсөтүүгө багытталган өндүрүшкө багыт алуу зарыл.

Өкмөт мамлекеттик башкаруу системасын чыңдоо жана экономиканын айрым чөйрөлөрүн турукташтыруу, инвесторлордун биздин өлкөгө болгон ишенимин калыбына

келтирүү боюнча биринчи кезектеги маселелерди чечүүгө күч аракет жумшоосу зарыл.

Көрүлгөн чараларда өлкөнүн экономикасынын артыкчылыктуу багыттарына басым жасалышы керек. Өкмөттүн иш-чаралары экспорттук потенциалды жогорулатууга жана ушунун эсебинен калкты иш менен камсыз кылууга, жарандардын жашоо деңгээлин жогорулатууга багытталышы зарыл.

Өкмөттүн бул Программасы учурдагы айрыкча курч проблемаларды чечүүгө, экономикалык реформаларды жүргүзүү үчүн туруктуу платформа түзүүгө, экономикалык иштин Кыргызстан үчүн айрыкча приоритеттүү чөйрөлөрүндөгү стратегиялык демилгелерди ишке ашырууга багытталган.

Өкмөттүн негизги максаты – экспортко багытталган жана импортту алмаштыруучу өндүрүштөрдү түзүү жана экономикалык өсүштүн туруктуулугун камсыздоо. Бул калктын иш менен камсыз болушун көбөйтөт жана жашоо деңгээлин жогорулатат.

1. Текстте кездешкен маалыматтарды табыңыз.

1) Учурда дүйнөгө өнгүүнүн жаңы концепциясы керек болуп жатат.

2) Республиканын өнүгүү модели экспортко багытталышы керек.

3) Келечекте экспортту тез убакыттын ичинде көбөйтүү менен бирге тыштан сатып алуулардын санында көбөйтүү зарыл.

4) Айрыкча инвесторлордун өлкөбүзгө болгон ишенимин арттыруу керек.

5) Өкмөттүн иш-чараларында экспорттук потенциалды жогорулатуу менен бирге импортко да басым жасалышы зарыл.

6) Калкты иш менен камсыз кылууну экспорттук потенциалды жогорулатуу аркылуу ишке ашырса болот.

7) Жергиликтүү өндүрүштөрдү түзүү Өкмөттүн максаты болуп саналат.

8) Экспортко багытталган өндүрүштөр калктын иш менен камсыз болушуна өбөлгө түзөт.

9) Импортко басым жасоо аркылуу калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу – Өкмөттүн негизги максаттарынын бири.

2. Тексттен төмөнкү суроолордун жоопторун табыңыз.

1) Өлкөгө инвестиция тартуу үчүн Өкмөт эмне кылышы керек?

2) Өлкөдө экспорттук потенциалды жогорулатуу эмнеге жол ачат?

3) Өнүгүү модели кандай болуш керек?

4) Өкмөттүн иш чараларынын негизги максаты эмне?

5) Өлкөдө өндүрүш кандай болушу керек?

6) Экономикалык өнүгүүнүн жаңы концепциясы кандай болушу керек?

7) Өкмөттүн программасынын негизги максаттары кайсылар?

3. Берилген калыптарды колдонуп, төмөнкү суроолор боюнча пикириңизди айтып бериңиз.

1) Өлкөнүн экономикалык өнүгүү программасына дагы кандай иш-чараларды кошууга болот? Эмне үчүн?

2) Өлкөнүн экономикасын өстүрүү үчүн кайсы тармактарга артыкчылык берүү зарыл деп ойлойсуң? Эмне үчүн?

3) Калктын жашоо шартын жакшыртуу үчүн алгач эмнелерге көңүл буруу зарыл? Эмне үчүн?

КАЛЫПТАР: Менин оюмча, өз оюмду айтсам, мен “...”деп ойлойм, мен “...”деген ойдомун.

Жазалы: берилген сөз жана сөз айкаштарын колдонуп, ойду улантып жазыңыз.

Эл аралык экономикалык интеграция, экономикалык өнүгүү, атаандаштыкка жарактуу продукция, өлкөнүн экономикасындагы артыкчылыктуу багыттар, экспорттук потенциал, экономикалык реформаларды жүргүзүү, стратегиялык демилгелерди ишке ашыруу, экономикалык өсүштүн туруктуулугун камсыздоо, калкты иш менен камсыз кылуу жана жашоо деңгээлин жогорулатуу.

Жергиликтүү башкаруу системасында жергиликтүү кеңештердин ролу

Кыргызстандагы жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өнүгүшү жергиликтүү өз алдынча башкаруу багытында мамлекеттик саясатты иштеп чыгуу жана аны аткаруу үчүн, жарандардын муниципалдык аң-сезимди калыптандыруу үчүн, мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин уюштуруучулук маданиятын көтөрүү жана өздөштүрүү үчүн теориялык негиздерди жаратуунун керектиги менен шартталат.

Жергиликтүү бийликтин өкүлдөрү болгон жергиликтүү кеңештин ролун жана ишмердүүлүктөрүн өркүндөтүү дегеле жергиликтүү өз алдынча башкаруу системасын реформалоо эгемендүү Кыргыз Республикасынын учурдагы абалында маанилүү маселелердин бири болуп саналат. Анткени акыркы 20 жылдан ашуун мезгилдин ичинде жергиликтүү өз алдынча

башкаруу реформалардын негизгилеринин бири болуп, анын ичинде жергиликтүү кеңештердин ролун жогорулатуу болуп көрбөгөндөй деңгээлге жетти.

Жергиликтүү өз алдынча башкаруу учурундагы ар бир демократиялык институттар коомдун талашсыз атрибуту болуп саналат. Башкаруу системасында ал элге жакын турат. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу – мамлекеттик иштердин орчундуу бөлүгүн мыйзамдын чегинде, өзүнүн жоопкерчилиги астында жергиликтүү калктын кызыкчылыгын тейлөөгө жана башка башкарууга болгон укугу жана чыныгы жөндөмдүүлүгү. Бул укук эркин, жашыруун, тике жана жалпы добуш берүү менен шайланган эл өкүлчүлүгүнөн турган кеңештер же жыйындар, курултайлар аркылуу ишке ашырылат.

Ал эми Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 8-бөлүмүндө көрсөтүлгөндөй, мыйзамдын чегинде жергиликтүү иштерди башкаруу жергиликтүү калк тарабынан жана жергиликтүү кеңеш жана башка органдар аркылуу жүзөгө ашырылат.

1994-жылы 22-октябрда айылдык, поселкалык жана шаардык кеңештердин деңгээлинде эркин демократиялык шайлоо болуп, ушундан баштап, негизги бирден бир жергиликтүү калктын демократиялык институту- шайлануучу өкүлчүлүктүү орган болуп калган.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын мыйзам актылары менен мамлекеттик башкарууну децентралдаштыруунун жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүүнүн, алардын мамлекеттик бийлик органдары менен болгон өз ара мамилелерин жөнгө салуунун тийиштүү укуктук негиздери түзүлгөн. Жергиликтүү өз алдынча башкаруу

жөнүндөгү Конституциялык жоболор Кыргыз Республикасынын мыйзамы менен такталат жана өнүгөт да, аларга төмөнкү базалык мыйзам актылары кирет. Кыргыз Республикасынын Мыйзамдары: “Жергиликтүү кеңештердин депутаттарынын статусу жөнүндө”, “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу”, “Мүлккө муниципалдык менчик жөнүндө”, “Жарандык мамлекеттик кызмат жана муниципалдык кызмат жөнүндө”, “Кыргыз Республикасынын бюджеттик кодекси”, “Аксакалдар соттору жөнүндө”, “Жергиликтүү кеңештин шайлоолору жөнүндө” ж.б. жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруунун ченемдик актылары.

Жергиликтүү кеңештер – тиешелүү аймакта жашаган жарандар тарабынан жалпыга бирдей, тең жана тике шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен төрт жылдык мөөнөткө шайланган жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары. Жергиликтүү кеңештердин депутаттарын шайлоону өткөрүүнүн тартиби Кыргыз Республикасынын мыйзамдары тарабынан аныкталат.

Бийлик бутактары, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу адистиги боюнча аталыштар

1. Кыргыз Республикасынын Президенти
2. Кыргыз Республикасынын Аткаруу бийлиги
3. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы
4. Кыргыз Республикасынын Коопсуздук кеңеши

Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Уюштуруу иштери жана мамлекеттик башкаруу саясаты бөлүмү

5. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Тышкы саясат бөлүмү

6. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Экономикалык саясат бөлүмү

7. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Социалдык саясат бөлүмү

8. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Коргоо жана коопсуздук иштери боюнча бөлүм

9. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Юридикалык бөлүмү

10. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Протокол кызматы

11. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Мамлекеттик сыйлыктар боюнча комиссиясынын секретариаты

12. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Кечирим берүү маселеси боюнча комиссиясынын секретариаты

13. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Жалпы бөлүмүнүн иш кагаздарын жүргүзүү сектору

14. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Жалпы бөлүмүнүн котормо сектору

15. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Жалпы бөлүмүнүн Каттар жана жарандарды кабыл алуу сектору

16. Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын Жалпы бөлүмүнүн биринчи сектору

17. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгы

18. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын өндүрүштүк бөлүмү

19. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын Бухгалтердик эсеп жана көзөмөл бөлүмү

20. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын Администрationalык имараттар менен иштөө бөлүмү

21. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын Редакциялык басма сөз бөлүмү

22. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын Маалыматты камсыз кылуу жана телекоммуникация бөлүмү

23. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын Компютердик тейлөө жана программалаштыруу бөлүмү

24. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын Аудиовидеотехниканы жана телекоммуникация жабдууларын тейлөө сектору

25. Кыргыз Республикасынын Президентинин иш башкармалыгынын Техникалык жана чарбалык жактан камсыз кылуу сектору

26. Кыргыз Республикасынын Премьер-министри

27. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппараты

28. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын протокол кызматы

29. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Мамлекеттик кызмат бөлүмү

30. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Мамлекеттик кызмат бөлүмүнүн уюштуруу иштери сектору

31. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Мамлекеттик кызмат бөлүмүнүн кадрлар сектору

32. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Маалымат бөлүмү

33. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Каржы бөлүмү

34. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Соода балансын талдоо жана өндүрүш-өнөр жай комплексин өнүктүрүү бөлүмү

35. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Отун-энергетика комплекси, инфраструктура жана коммуникациялар бөлүмү

36. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Чакан жана орто бизнести өнүктүрүү бөлүмү

37. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү жана жаратылышты пайдалануу бөлүмү

38. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Азык-түлүк балансы, мамлекеттик жана мобилизациялык резерв бөлүмү

39. Кыргыз Республикасынын Премьер-министринин Аппаратынын Иш кагаздарын жүргүзүү жана көзөмөл башкармалыгы

40. Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу бийлиги

41. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши

42. Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу жыйыны

43. Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу жыйынынын комитеттери

44. Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу жыйынынын аппараты

45. Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу жыйынынын аппаратынын бөлүмдөрү

46. Кыргыз Республикасынын Мыйзам чыгаруу жыйынынын аппаратынын Каржы-чарба башкармалыгы

47. Кыргыз Республикасынын Сот бийлиги

48. Кыргыз Республикасынын Сот департаменти

49. Кыргыз Республикасынын Сот департаментинин Уюштуруу-тескөөчүлүк иш бөлүмү

50. Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту

51. Кыргыз Республикасынын Жогорку соту

52. Кыргыз Республикасынын Жогорку арбитраждык соту

53. Кыргыз Республикасынын Аскер соту

54. Кыргыз Республикасынын Башкы прокуратурасы

55. Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясы

56. Кыргыз Республикасынын Эсептөө палатасы

57. Кыргыз Республикасынын министрликтери

58. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги

59. Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлиги

60. Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлиги

61. Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги

62. Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги

63. Кыргыз Республикасынын Айыл-чарба жана мелиорация министрлиги

64. Кыргыз Республикасынын Саламаттыкты сактоо министрлиги

65. Кыргыз Республикасынын Маданият, маалымат жана туризм министрлиги

66. Кыргыз Республикасынын Социалдык өнүгүү жана эмгек министрлиги

67. Кыргыз Республикасынын Транспорт жана коммуникациялар министрлиги

68. Кыргыз Республикасынын Эмгек, миграция жана жаштар министрлиги

69. Кыргыз Республикасынын Энергетика жана өнөр жай министрлиги

70. Кыргыз Республикасынын Финансы министрлиги

71. Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги

72. Кыргыз Республикасынын Экономика министрлиги

73. Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздуктун мамлекеттик комитети

74. Бишкек шаарынын мэри

75. Бишкек шаарынын мэриясы

Башкармалыктар жана мекемелер

77. Бишкек шаардык мэриясынын Атаандаштык саясаты боюнча башкармалыгы

78. Бишкек шаардык мэриясынын Санитардык-экологиялык инспекциясы

79. Бишкек шаарын өнүктүрүү агенттиги

80. Бишкек шаардык мэриясынын Капиталдык курулуш башкармалыгы

81. Бишкек шаардык мэриясынын Тиричилик-коммуналдык чарбасы жана жашоону камсыз кылуу системасы башкармалыгы

82. Бишкек шаардык мэриясынын Социалдык өнүктүрүү башкармалыгы

83. Бишкек шаардык мэриясынын Ыкчам чараларды көрүү “185” кызматы

84. Бишкек шаардык мэриясынын “Бишкек суу канал” өндүрүштүк-эксплуатациялык башкармалыгы

85. Бишкек шаардык мэриясынын “Бишкек жылуулук энерго” коммуналдык ишканасы

86. Бишкек шаардык мэриясынын Муниципалдык базарлар, унаа коюу жана токтотуу дирекциясы

87. Бишкек шаардык мэриясынын Киреше саясаты башкармалыгы

88. Бишкек шаардык мэриясынын Жеке турак жай куруу башкармалыгы

89. Бишкек шаардык мэриясынын Санитардык-экологиялык инспекциясы

90. Бишкек шаардык мэриясынын Травматология жана ортопедия илим-изилдөө борбору

91. Бишкек шаардык мэриясына караштуу Профилактикалык дезинфекциялоо боюнча Бишкек шаардык дезинфекция станциясы

92. Бишкек шаардык ритуалдык кызматтарды көрсөтүү агенттиги «Ата-Бейит» мемориалдык комплекси

93. Бишкек шаардык дене-тарбия, спорт жана туризм боюнча комитети

МАЗМУНУ

Баш сөз	3
1. ЖАЛПЫ ТЕКСТТЕР	6
Кыргыз Республикасы	6
Бишкек шаары –	
Кыргыз Республикасынын борбору.....	10
Бишкек шаарынын эмблемасы.....	12
Аталар сөзүн аздекте	14
Мамлекеттик тил	15
Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил гимни.....	17
“Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы.....	18
Тил жөнүндөгү учкул сөздөр жана ыр саптары	20
Макал-ылакаптар	22
Кыргыз жазуусунун тарыхынан	22
Касиеттүү кайран элим көп кыргыз	26
Кыргыз Республикасынын Конституциясы	27
Залкар инсандар	30
Тилдеги маанилеш, карама-каршы сөздөрдүн колдонулушу (Антоним, синоним, омоним).....	30
Синонимдер	30
Жусуп Баласагын	30
“Куттуу билим” дастаны мамлекеттик башкаруу тууралуу энциклопедиялык трактат	35
Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасына ылайык кадрлар менен иштөө сунуштары	42
Антонимдер	52
Махмуд Кашкари	52

Омонимдер	55
Калыгул Бай уулу	56
Барс-Бег каган.....	60
Фразеологизмдер	60
Кыргыздын алгачкы агартуучулары	65
Зат атооч.....	65
Энчилүү жана жалпы аттар	65
Касым Тыныстанов	65
Зат атоочтун жак, таандык, сан категориясы	66
Ишеналы Арабаев	69
3. КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ БОЮНЧА ОКУУ ҮЧҮН	
ТЕКСТТЕР.....	72
Арстанбек Буйлаш уулу	72
Тар заман	72
Асан кайгы	75
Асан кайгынын жерге берген сыны	75
Кыргыз мамлекеттүүлүгүн түртөгөн тарыхый инсандар	77
Байтик Канай уулу. Байтик баатыр.....	77
Курманжан Датка	78
Абдыкадыр Орозбеков – алгачкы журт башчыбыз	79
Төрөкул Айтматов	82
XX кылымда өлкөсүн өзгөрткөндөр	84
3. АДИСТИК ТЕКСТТЕР.....	92
Муниципалдык кызмат	92
Муниципалдык кызмат менен мамлекеттик кызматтын айырмачылыгы.....	93
Муниципалдык кызматтарды алуу үчүн суроо талаптын кандай формалары каралган?.....	94
Мамлекеттик кызмат	97
КР Мамлекеттик кызмат жөнүндө мыйзамы.....	99
Мамлекеттик кызматчынын негизги укуктары кайсылар?.....	101

Мамлекеттик кызматкердин этикасы	103
Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кеп маданияты	105
Мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлердин кеп маданиятындагы ымдоо-жаңсоолордун мааниси...	110
Кыргыз Республикасынын бийлик бутактары.....	116
Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн программасы..	116
Жергиликтүү башкаруу системасында жергиликтүү кенештердин ролу	119
Бийлик бутактары, мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу адистиги боюнча аталыштар.....	121